491·2824

श्रीमत्

सुबोध-संस्कृतम्

OR

EASY STEPS TO SANSKRIT

(FIRST STEP)

1925 July, First Edition (Marathi, Gujarati, Sindhi, Kanarese & Hindi)
1927 July, Reprint (Marathi).
1931 January, Second Edition (revised & enlarged) [Marathi & Gujarati].
1932 July, Second Edition (revised & enlarged) [Kanarese].
1933 July, *Reprint* Second Edition (revised & enlarged) [Marathi & Gujarati].
1938 March, *Reprint* (Marathi).
1945 May, *2nd Reprint* (Gujarati)—"War-time" reprint.
1955 October, (All-India "Independence") edition. (First)

BY

B. B. KAMAT, B.A., B.Sc. (Bombay), B.E.S. (retired)

(Bijapurkar Sanskrit Scholar, Rajaram College, 1898)
Head Master, (Govt.) Northcote High School Sholapur, (1931–36
Inspector of Science Teaching in the Bombay Presidency. 1926–30

PRICE—Rupees Two

(All rights are reserved by the author including that of the title and of translation into Indian and European Languages.)

1955—"Independence Edition" for India (*a*) North and (*b*) South

(*a*) Hindi; Sindhi; Gujarathi; Marathi; (Bengali in preparation)
(1000) (500) (500) (500)

(*b*) Kannada; (Tamil; Telugu; Malayalam in preparation)
(500)

Author and Publisher Mr. B. B. KAMAT,

No. of Copies : 3000

Paper—22½ × 35 —36 lbs. white, glazed Indian made.

Printed by Mr. K. G. Sharangpani at the Aryabhushan Press, 915/1 Shivajinagar, Poona 4, and Published by Mr. B. B. Kamat, at the Saraswat Brahman Colony, 433/11 Somwar Peth, Poona 2.

RESPECTFULLY DEDICATED TO

SHRIMANT BHAVANRAO SHRINIVASRAO

alias

BALASAHEB PANDIT PANT PRATINIDHI, B.A.,

The (Late) Raja of Aundh,

Whose "Picture Rāmāyan" inspired the author to

write this book.

PREFACE (1955--All-India " Independence " Edition)

सुबोध-संस्कृतम् or Easy Steps to Sanskrit **aims** at making Sanskrit **easy to learn and easy to teach.** How this may be achieved is set forth in the "Fore-word", clearly and at some length, for the edification of the teacher and the taught.

सुबोध-संस्कृतम् brings the beginner straightway face to face with easy Sanskrit language *and literature* without his having to wade through grammar at the very outset. The very simplicity of the language used induces " him to take in the sense and some of the salient peculiarities of the language."

Side by side. सुबोध-संस्कृतम् **has one more aim in view.** viz. to cherish the study of the epics in the young pupil's mind. At the very start, simple Sanskrit sentences begin to weave themselves into a narrative with Shri Rama as the hero ; and by the time he finishes this, the first part, the beginner already finds himself in the midst of the Ramayan,. his way to that epic being smoothly paved for him by Subodh-Sanskritam.

(He may then proceed further to the रामायण in Part II or pass on to the महाभारत, in Part-Intermediate).

In my humble opinion, the pupils should make an early acquaintance with the Epics which have been our national assets and whose achievements in the past have been unique. During the several centuries preceding the British regime, the masses of India, though mostly il-literate, were never without enlightenment, — mental, moral and social. The Epics were the fountain heads of knowledge at which saints and Kirtankars and Puraniks drank deep and chose themes for their sermons at temples and halls — private and public — where they always found eager audiences, waiting for them. With them, " the **House** was always **Full** " to overflowing. The Kirtans and Puranas were, in fact, very lively lessons and so thorough and so effective was their presentation of ideas

and ideals based on the epics that a common "Indian culture" has been an abiding result, — a fact which is easily in evidence in the mental matrix of the masses, even of today, all over India, irrespective of their language or locality or their form of worship. Educationally the Epics present immense possibilities and should be brought into the school early and their study cherished at the High School stage.

सुबोध-संस्कृतम् makes an humble attempt in that direction by making Sanskrit easy for the beginner.

The Sanskrit text, remains the same unchanged; but following the advent of our National Independence, some re-adjustments of the contents were over-due :

Hindi, being declared to be our National Language and expected gradually to replace English, esp. in the lower standards, the shorter explanations are given in simple Hindi only, in all the regional editions (in place of English). The vocabulary at the end is Sanskrit-into-Hindi).

In all the editions, however, **the Mother-tongue** holds the palm in that important portion of the book, viz., the Fore-word (or निवेदनम्). The Mother-tongue is by far the best medium where a thorough understanding is the main concern and the use of the same is emphasised in teaching the text. A special vocabulary for ready reference, precedes the text in all cases, giving suitable equivalents for Sanskrit words—into — Mother tongue, lesson by lesson.

The printing of all the regional languages in one and the same *script* (लिपि),—in देवनागरी or in any other,—will still remain a cherished dream. The adoption of देवनागरी for printing regional languages should be unanimous for being cordially accepted. In the absence of such unanimity on the point, I am slightly receding from my position in the First-Edition of 1925: The regional languages are printed (as a temporary measure) in the regional scripts—with one exception, however, viz., Sindhi which is printed in देवनागरी as before.

The younger Sindhi generation of 1955 has no prospects to go back to Sindh. They are also more famillar with देवनागरी,—now that Hindi in देवनागरी is compulsory for them. As a matter of fact, देवनागरी will be a potent factor in their future.

It is hoped that the book will make a wider appeal on account of its modern trends.

I am very thankful to the manager of the Aryabhushan Press, for getting the book through the press very promptly and in the nice way of printing which I hope the readers will appreciate.

गणेशचतुर्थी, Poona.

19th September 1955. B. B. KAMAT.

Excerpts—from previous editions.

1925, 16th July. (First Edition, in Marathi, Gujarati, Sindhi and Kannad.)

A feeling of joy and zest at the out-set should go a long way to encourage a beginner to like his lessons in the study of a new language. Hence this humble attempt.

The main function of this book—is the reading of the story and the first reading need not be disturbed with any *formal* teaching of grammar. It will be found that as a result of several factors introduced, the pupil gets smoothly along with the flow of the narrative and *sub-consciously* picks up some grammar on the way.

While I am entirely responsible for the defects and inaccuracies, that may be found in the book, I owe a debt of gratitude to my colleagues at the N. J. V. High School, Karachi,—Messrs. N. D. Abhyankar, D. A. Mandke. A. V. Chavan and B. N. Ashtaputre—for help in several ways and particularly to Mr. D. S. Patkar for three of the pictures. I cannot also omit to mention the kindness of Professors P. V. Kane, G. S. Ghurye and P. V. Kulkarni for going through a portion of the Mss. and making valuable suggestions. My thanks are also due to Mr. Bherumal Mahirchand of the D. J. Sind College and Mr. A. V. Chavan of the N. J. V. High School for suggesting several appropriate Sindhi equivalents.

1931 1st January (Second edition).

I am grateful to Prof. V. K. Rajwade for going through the book from cover to cover and making valuable suggestions.

1932—(Kannada edition).

I am very grateful to Mr. D. Ramayya, Superintendent, (Princes Jayachamaraj Wadiyar's School, Mysore) for kind help spontaneously offered and to पंडित मोटंगानपल्ली रामशेषशास्त्री, आस्थान-विद्वान् who scrutinised the Kannad equivalents.

1934 Part II. gives अयोध्याकांड to follow बालकांड of Part 1.)
In both the parts, the story element predominates and grammar is taught through literature and for literature and just the quantity of grammar required for understanding of the literature is given.

1935 (Part Inter-Mediate deals with महाभारत (आदिपर्व) and provides a change : This other Epic is largely drawn upon, both for simple verse and for सुभाषितs. The fascinating story of the Pandawas is illuminated with novel pictures by the Raja of Aundh and by Mr. S. K. Joshi of the Northcote High School Sholapur.

निवेदनम् (FOREWORD)

आभार—ಈ ಪುಸ್ತಕದೊಳಗಿನ ಕನ್ನಡ ಶಬ್ದಗಳ ಉಪಯೋಗವು **ಶ್ರೀ. ಡಿ. ರಾಮಯ್ಯಾ** (ಜಯಚಾಮರಾಜೇಂದ್ರ ಪ್ರಿನ್ಸಿಸ್ ಸ್ಕೂಲ್, ಮೈಸೂರು) ಇವರು, ಸ್ವರ್ಗವಾಸಿ ಮೋಟಂಗಾನಪಲ್ಲಿ ರಾಮಶೇಷಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಆಸ್ಥಾನ ಮಹಾ ವಿದ್ವಾನ, ಇವರ ಕಡೆಯಿಂದ ಮಾಡಿಸಿದೆ. ಈ ನಿವೇದನೆಯ ಕನ್ನಡ ಭಾಷಾಂತರ ಮಾಡಿ ಅಚ್ಚು ಮಾಡಿದ ಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಸಂಶೋಧನ ಮಾಡುವ ಕೆಲಸ ಶ್ರೀ. ಕೆ. ಸೂರ್ಯನಾರಾಯಣರಾವ, ಬಿ. ಎ. (ಮೈಸೂರು) ಮತ್ತು ಶ್ರೀ. ನಾರಾಯಣ ರಾವ ಶಿವರಾವ ಮಾವಿನಕುರ್ವೆಯವರು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಸಹಾಯದ ಬಗ್ಗೆ ಈ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಸದಗೃಹಸ್ಥರಿಗೆ ಗ್ರಂಥಕರ್ತನು ಆಭಾರಿ ಯಾಗಿರುತ್ತಾನೆ.

ಸುಬೋಧ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಉಪಯೋಗವನ್ನು ಯಾವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಬೇಕು ?

ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಕಲಿಸುವ **सुबोध संस्कृत** ದ ಒಂದು ಸುಲಭವಾದ ಪದ್ಧತಿಯು ಇರುತ್ತದೆ. ಸಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಲಿಸುವ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪದ್ಧತಿಗಳಿಗಿಂತ ಈ ಪದ್ಧತಿಯು ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನವಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಪದ್ಧತಿಯು ಸ್ವಲ್ಪ ವಿಸ್ತಾರದಿಂದ ಕೆಳಗೆ ವಿವರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಮಾತೃ ಭಾಷೆಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಕಲಿಸಬೇಕು. ಇದರ ಕೂಡ ಕೊಟ್ಟ ಶಬ್ದ ಸಂಗ್ರಹದ (ಪುಟ xiii-xviii) ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಸುಲಭವಾದ ವಾಕ್ಯಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಕಥೆಯ ಭಾಷಾಂತರವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತ ಮಾಡುತ್ತ ಮುಂದುರಿಯುವದು. ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಾಠವನ್ನು ಓದಿ ಅದರ ಅರ್ಥವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳುವದೇ ಮುಖ್ಯವಾದ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವು ಇರಬೇಕು. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಅಗತ್ಯವಿದ್ದಷ್ಟೇ ವ್ಯಾಕರಣವನ್ನು ಕಲಿಸಬೇಕು.

सुबोध संस्कृत ದ ಧ್ಯೇಯವು ಯಾವ ರೀತಿಯದೆಂದರೆ ಕನ್ನಡ ತಿಳಿಯುವ ಹೊಸ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಲಿಯುವದು ಸುಲಭವೆಂದು ಕಾಣಬೇಕು; ಮೊದಲಿನಿಂದಲೆ ಅವನಿಗೆ ಉತ್ಸಾಹವಾಗಬೇಕು; ಆದಷ್ಟು ಬೇಗನೆ ಅದನ್ನು ಕಲಿಯಬೇಕೆಂಬ ಆಶೆಯು ಉತ್ಪನ್ನವಾಗಬೇಕು; ಮತ್ತು ಸಮುದ್ರದ ಹಾಗೆ ವಿಶಾಲವಾದ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಾಙ್ಮಯದಲ್ಲಿ " नदीमुखेनेव समुद्रमाविशेत् " ಈ ಪ್ರಕಾರ ಅವನಿಗೆ ಸುಲಭವಾಗಿ ಆನಂದದಿಂದ ಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಲಿಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕು.

"ಸುಲಭ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬರೆಯುವದು ಕಠಿಣ ಕಾರ್ಯವಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಈ ಕಾರ್ಯವು **ಸುಬೋಧ ಸಂಸ್ಕೃತ** ದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ."* ಹೀಗೆ ಪಂಡಿತರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿರುತ್ತದೆ. ಇದು ಯಾವ ರೀತಿ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯುವದ ಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಆ ತಂತ್ರವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ವಿಸ್ತಾರದಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟಮಾಡಿದೆ.

"ಮೊದಲು ಭಾಷೆ ಆಮೇಲೆ ವ್ಯಾಕರಣ", ಹೀಗೆ **ಸುಬೋಧ ಸಂಸ್ಕೃತ** ದ ಯೋಜನೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಸಂಧೀ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕ ತೆಗೆದು ಹಾಕಿದ್ದರಿಂದ, ಶಬ್ದಗಳು ಒಂದರಲ್ಲೊಂದು ಕೂಡಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟ ರೀತಿಯಿಂದ ಶಬ್ದಗಳು ತಿಳಿಯುತ್ತವೆ. ಶಬ್ದ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಕರಣ ಇವುಗಳ ಉಪಯೋಗ ಸಹ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯವರಿಗೆ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ತಿಳಿಯುವಂತೆ ಇಷ್ಟವರಿಂದ ವಾಕ್ಯಗಳ ಅರ್ಥ ತಿಳಿಯಲಿಕ್ಕೆ ಸಹಾಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಅಸಮಂಜಸವಾದ ವಾಕ್ಯಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸದೆ ಒಂದೇ ಕಥೆಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದದೆ. ಕಥೆಯ ಪ್ರವಾಹದಿಂದ ಎಳೆಯಲ್ಪಟ್ಟಂತೆ ಅವನಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ಹೋಗುವ ಆಶೆಯು ಬೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಮತ್ತು ಮುಂದೆ ಬರುವ ವಾಕ್ಯದ ಅರ್ಥವು ಅವನ ಲಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಸಹಜವಾಗಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಅರ್ಥ ಮಾಡುತ್ತ ಮಾಡುತ್ತ ಮುಂದೆ ಹೋಗುವ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯು ಅವನಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ.

ಈ ಕಥೆಯು ಶ್ರೀರಾಮಚಂದ್ರನದು, ಅಲ್ಲದೆ ಸಚಿತ್ರವಿರುತ್ತದೆ.

ಪುಣ್ಯ ಶ್ಲೋಕ ಶ್ರೀರಾಮನ ಚರಿತ್ರವು ಮತ್ತು ಸ್ವರ್ಗವಾಸಿ ಪಂಡಿತ ರಾಜಾಸಾಹೇಬ (ಔಂಧ) ಇವರ ಸುಂದರ ಮತ್ತು ಸೂಚಕ ಚಿತ್ರಗಳ ಕೂಡಿಕೆ ಯಿಂದ ಹಾಲಿನಲ್ಲಿ ಸಕ್ಕರೆ ಬೆರಿಸಿದಂತೆ ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ಮತ್ತು ಸುದೈವದಿಂದ ಇದರ ಲಾಭವು **ಸುಬೋಧ ಸಂಸ್ಕೃತ** ಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿರುತ್ತದೆ. ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ನೋಡಿದ ಕೂಡಲೆ ಓದುವ ಹುಡುಗನಿಗೆ ತಾನು ಏನು ಓದುತ್ತೇನೆಂಬುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಕಥೆಯು ಅತ್ಯಂತ ಪರಿಚಯದ್ದಿದ್ದು ಹುಡುಗರಿಗೆ ಪ್ರೀತಿಯುಳ್ಳದ್ದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹಿಮಾಲಯದಿಂದ ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿಯವರೆಗೆ ಇರುವ ಸಣ್ಣ ದೊಡ್ಡವರಿಗೆಲ್ಲಾ ತಿಳಿದವಾಗಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಪರಿಚಿತ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯು ಪರಿಚಿತವಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತವು ಕಠಿಣವಿರುತ್ತದೆಂಬ ಭೀತಿಯು ನಿರಾಧಾರವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಕಲಿಯುವಾಗ ಬೇಸರವಾಗುವದಿಲ್ಲ.

* ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಿಕ್ಷಣದ ಆದ್ಯ ಪುರಸ್ಕರ್ತರಾದ ಸ್ವರ್ಗವಾಸಿ ಪ್ರಾಚಾರ್ಯ ವಿಷ್ಣು ಗೋವಿಂದ ವಿಜಾಪೂರಕರ, M. A., ಸಮರ್ಥ ವಿದ್ಯಾಲಯ, ತಳೆಗಾಂವ.

ಒಂದೇ ತರಹದ ಶಬ್ದ ಸಮೂಹ ಮತ್ತು ವಾಕ್ಯರಚನೆಯು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ಪುನರುಚ್ಚಾರವಾಗುವವರಿಂದ ಭಾಷೆಯು ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಧೃಢವಾಗುತ್ತದೆ.

ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಆರಿಸುವಾಗ ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರವಿದ್ದ (ತತ್ಸಮ) ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಮಾಡಿರುತ್ತದೆ.

ಸುಬೋಧ ಸಂಸ್ಕೃತ ದ ಸಹಾಯದಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತ ವ್ಯಾಕರಣವನ್ನು ಕಲಿಸಲಿಕ್ಕೆ ಯಾವ ರೀತಿ ಪ್ರಾರಂಭ ಮಾಡಬೇಕು ?

ಕೇವಲ ಕಥಾ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಚನವೇ **ಸುಬೋಧ ಸಂಸ್ಕೃತ** ದ ಮುಖ್ಯ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೂ ಭಾಷೆಗೆ ವ್ಯಾಕರಣದ ಅಗತ್ಯವಿರುತ್ತದೆ. ವ್ಯಾಕರಣವನ್ನು ಕಲಿಸಲಿಕ್ಕೆ ಸುರುಮಾಡುವಾಗ ಸುಲಭ ರೀತಿಯಿಂದ ಬೋಧಿಸುವದು ಅಗತ್ಯವಿದೆ. ಕಥೆಯನ್ನು ಓದುವಾಗ ಕೇವಲ ಅಗತ್ಯವಿರುವ ಮತ್ತು ಮಹತ್ವದ ವ್ಯಾಕರಣವನ್ನು ಕಲಿಸಲಿಕ್ಕೆ ಉಪಯೋಗವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಆದರೂ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ "ಪರಿಚಿತದಿಂದ ಅಪರಿಚಿತಕ್ಕೆ" (From the known to the unknown) ಈ ಪ್ರಕಾರ ಕಲಿಸುವ ತತ್ವ ಇರಬೇಕು. (ಸರಾಸರಿ ೧೫ ಪಾಠಗಳನ್ನು ಓದಿ ಆದನಂತರ ವ್ಯಾಕರಣವನ್ನು ಕಲಿಸಲಿಕ್ಕೆ ಸುರುಮಾಡಬೇಕು. ಇದರ ಸಲುವಾಗಿ ಮಾದರಿಯ ಕೆಲವು ಪಾಠಗಳನ್ನು ಮುಂದೆ ಸೂಚಿಸಿದ್ದೇವೆ. ಪುಟ x-xiv)

* ಸಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಲಿಯುವ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗೆ ವ್ಯಾಕರಣವು ಒಂದೇ ಬರುತ್ತದೆ. ಕ್ರಿಯಾಪದ, ಕರ್ತೃ, ಕರ್ಮ, ವಿಭಕ್ತಿ, ಕಾಲ, ಪುರುಷ, ವಚನ ವಗೈರೆ ಶಬ್ದಗಳ ಸಾಕಷ್ಟು ಪರಿಚಯವಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಪರಿಚಿತ ಕನ್ನಡ ವ್ಯಾಕರಣಕ್ಕೆ ಅಪರಿಚಿತ ಸಂಸ್ಕೃತ ವ್ಯಾಕರಣದ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ತೋರಿಸಿಕೊಡುವದು ಸುಲಭವಾಗುತ್ತದೆ. ನಿಜವಾಗಿ ಅಡಚಣಿ ಬರುವದು ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿರುವ ಪಾಠಗಳು ಮೇಲೆ ಕೊಟ್ಟ ಸೂಚನೆಗಳಿಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಸವಿಸ್ತರವಾಗಿ ಕೊಟ್ಟಿರುತ್ತೇವೆ. ಅವುಗಳ ಮರ್ಮವನ್ನು ತಿಳಿದು ಕೊಳ್ಳಬೇಕು. (x-xiv ಪುಟ ನೋಡಿರಿ.)

---

* ಇತ್ತಕಡೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಮುಂಬೈ ಸ್ಟೇಟಿನ ಅಭ್ಯಾಸ ಕ್ರಮದ Syllabus ನೋಡಿರಿ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಲಿಯಲಿಕ್ಕೆ VIII ಎತ್ತೆಯಲ್ಲಿ ಸುರುವಾಗುತ್ತದೆ, ಆದರೆ ಅದರ ಮೊದಲೇ (V ರಿಂದ VII ನೇ ವರ್ಗದ ವರೆಗೆ) ಮಾತ್ರ ಭಾಷೆಯ ವ್ಯಾಕರಣವನ್ನು ಕಲಿಸಿದ್ದು ಇರುತ್ತದೆ.

ಲಕ್ಷದಲ್ಲಿಡುವಂಥ ಕೆಲವು ಸೂಚನೆಗಳು

(೧) ವ್ಯಾಕರಣದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ೧ ರಿಂದ ೧೩೪ ರ ವರೆಗೆ ದಪ್ಪ ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿರುತ್ತೇವೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ಯಾಕೆ ಕೊಟ್ಟಿರುತ್ತವೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಈ ಸಂಖ್ಯೆಗಳು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತವೆ. ಇದರ ಸಹಾಯದಿಂದ ವಿಷಯದ ಸಂದರ್ಭವು ಬೇಗನೇ ಸಿಗುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ವೇಳೆಯು ಖರ್ಚಾಗುವದಿಲ್ಲ ಮತ್ತು ಆದರಿಂದಲೇ ವೇಳೆಯು ಕಡಿಮೆ ಹತ್ತುತ್ತದೆ. ಶಿಕ್ಷಕರಿಗೆ ಈ ಸಂಖ್ಯೆಗಳ ಚಲೋ ಪರಿಚಯವು ಅಗತ್ಯವಿದೆ.

(೨) ಪಾಠದೊಳಗಿನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಬ್ದಗಳ ಕನ್ನಡ ಅರ್ಥವನ್ನು (ಪುಟ xv–xxviii ರ ಮೇಲಿನ ಶಬ್ದಕೋಶದಲ್ಲಿ) ಪಾಠಗಳ ಅನುಕ್ರಮದಿಂದ ಕೊಟ್ಟಿರುತ್ತದೆ.

(೩) ಶಬ್ದಕೋಶದೊಳಗಿಂದ ಶಬ್ದದ ಅರ್ಥವನ್ನು ತೆಗೆಯಲಿಕ್ಕೆ ಕಲಿಯಬೇಕು. ಅದರಿಂದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗೆ ಸ್ವಾವಲಂಬನದ ಅಭ್ಯಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಮತ್ತು ಮುಂದೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಮಾಡುವದಿದ್ದರೆ ಈ ಪದ್ಧತಿಯು ಬಹಳ ಉಪಯೋಗವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಅಭ್ಯಾಸವು ಅವನಲ್ಲಿ ಇರಲಿಕ್ಕೇ ಬೇಕು.

(ನನ್ನ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಇಬ್ಬರೊಳಗೆ ಒಬ್ಬನ ಹತ್ತಿರ ಕೈ. ಜೆ. ವ್ಹಿ. ಓಕ ಇವರ ಗೀರ್ವಾಣ ಲಘುಕೋಶದ ಒಂದೊಂದು ಪ್ರತಿಯು ಇದ್ದು ಹೊಸ (Unseen) ಶ್ಲೋಕಗಳ ಅರ್ಥ ಮಾಡಲಿಕ್ಕೆ ಉಪಯೋಗ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು.)

(೪) ಉಚ್ಚಾರವನ್ನು ಶುದ್ಧ ಮಾಡಬೇಕು.

ಶಿಕ್ಷಕರು ಸಾವಕಾಶ ಮತ್ತು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ವಾಕ್ಯಗಳನ್ನು ಓದಬೇಕು. ಮತ್ತು ಇಡೀ ವರ್ಗದವರು ಅದರ ಪುನರುಚ್ಚಾರ ಮಾಡಬೇಕು. ಈ ಪ್ರಕಾರ ವಾಚನವಿರಬೇಕು. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ಯಾವನೊಬ್ಬ ಹುಡುಗನಿಗೆ ಓದಲಿಕ್ಕೆ ಹೇಳಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಪರೀಕ್ಷಾತ್ಮಕ ರೀತಿಯಿಂದ ಎಲ್ಲ ಹುಡುಗರಿಗೆ ಚನ್ನಾಗಿ ಉಚ್ಚಾರ ಮಾಡಲಿಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತದೋ ಇಲ್ಲವೆಂಬದು ಶೋಧಿಸಿ-ನೋಡಬೇಕು. ಅಭ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ಉಳಿದ ವರ್ಗದೊಳಗಿನ ಹುಡುಗರ ಕಡೆಯಿಂದ ಆದಷ್ಟು ಎಲ್ಲಾ ಪಾಠಗಳನ್ನು ಓದಿಸಿಕೊಳ್ಳುವದು ಉತ್ತಮ.

ಸ್ವರವು ಹ್ರಸ್ವವೋ ಅಥವಾ ದೀರ್ಘವೋ, ವ್ಯಂಜನವು ಪೂರ್ಣವೋ ಅಥವಾ ಅಪೂರ್ಣವೋ ಎಂಬುದು ಕಿವಿಯ ಮೇಲೆ ಬಿದ್ದ ಕೂಡಲೆ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಜೋಡಾಕ್ಷರದ ಮೊದಲಿನ ಸ್ವರದ ಮೇಲೆ ಜೋರು ಕೊಡಬೇಕು. ಎಲ್ಲ ಜನರ ಉಚ್ಚಾರಗಳು ಶುದ್ಧವಿದ್ದರೆ ಭಾರತದೊಳಗಿನ ಬಹು ಜನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ರೂಪತೆಯು ಬೆಳೆಯುವದು.

(೫) ಕಲಿಸಿ ಆದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು (ವ್ಯಾಕರಣದ ರೂಪಗಳು ಶ್ಲೋಕಗಳು ವಗೈರೆ) ಪ್ರತಿದಿವಸ ಸಾಮುದಾಯಕ ರೀತಿಯಿಂದ ಹೇಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ಈ ರೀತಿಯಿಂದ **सुबोध संस्कृत** ದ ಎರಡು ಮೂರು ವೇಳೆ ಪಾರಾಯಣವಾಗಬೇಕು.

ವಾಕ್ಯದ ಹಿಂದೆ ವಾಕ್ಯ, ಪಾಠದ ಹಿಂದೆ ಪಾಠ, ಇವುಗಳ ವಾಚನವು ಮತ್ತು ಭಾಷಾಂತರವು ನಡೆದಿರುವಾಗ ಕಥೆಗೆ ಪ್ರವಾಹದ ಸ್ವರೂಪ ಬರುತ್ತದೆ. ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯ **ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ** ತನ್ನಷ್ಟಕ್ಕೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಪರಿಚಯವು ಬೆಳೆಯುತ್ತ ಹೋಗುತ್ತದೆ. **ಕಿವಿಗೆ** ಮತ್ತು **ನಾಲಿಗೆಗೆ** ಶುದ್ಧ ಮತ್ತು ಸ್ಪಷ್ಟ ಉಚ್ಚಾರಗಳ ಅಭ್ಯಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಮತ್ತು **ಕಣ್ಣುಗಳಿಗೆ** ದೊಡ್ಡ ಮುದ್ರಣದ ಆನಂದವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದಲ್ಲದೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಲಿಯಲಿಕ್ಕೆ ಪ್ರಾರಂಭ ಮಾಡಿದ ಸ್ವಲ್ಪ ಅವಧಿಯಲ್ಲೇ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಲಿಯುವದು ಕಠಿಣವಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಭಾವನೆಯು ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಉದ್ಭವಿಸುತ್ತದೆ. ಮತ್ತು ಇದರಿಂದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗೆ ಆನಂದದಿಂದ ಮುಂದೆ ಮುಂದೆ ಕಲಿಯುತ್ತ ಹೋಗಲಿಕ್ಕೆ ಉತ್ಸಾಹ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ.

[ಶುರು ಮಾಡಿದ ನಂತರ ಸರಾಸರಿ ೩ ತಿಂಗಳೊಳಗೆ **सुबोध संस्कृत** ದೊಳಗಿನ ೩೯ ಪಾಠಗಳನ್ನು ಕಲಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಮತ್ತು ಡಾ. ಭಂಡಾರಕರವರ ಮೊದಲನೇ ಪುಸ್ತಕದೊಳಗಿರುವ ವ್ಯಾಕರಣವನ್ನು ಕಲಿತಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಅದಾದ ನಂತರ ದಿನಂಪ್ರತಿಯ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವು ಮುಂದೆ ತೋರಿಸಿದಂತೆ ಇರಬೇಕು :—

ಮೊದಲಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಕರು ಒಂದು ಸುಲಭವಿರುವ ಶ್ಲೋಕವನ್ನು (ಉದಾ :— अनुष्टुप्) ಬೋರ್ಡಿನ ಮೇಲೆ ಸಂಧಿ ಬಿಡಿಸಿ ಬರೆಯಬೇಕು. ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯು ಕ್ರಿಯಾಪದ, ಕರ್ತೃ, ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಹುಡುಕಿ ಮತ್ತು ಅವಶ್ಯವಿದ್ದರೆ ಕೋಶದ ಉಪಯೋಗ ಮಾಡಿ ಯತ್ನದಿಂದ ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ನೋಟಬುಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಬರಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಆಮೇಲೆ ಎಲ್ಲರೂ ಕೂಡಿ ಆ ಶ್ಲೋಕದ ಬಗ್ಗೆ ಚರ್ಚೆ ಮಾಡಬೇಕು.

ನಂಬರ ೯೧ ರಿಂದ ೧೦೭ ನೇ ನಿಯಮಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಸಂಧಿಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಬೇಕು. ಮೇಲಿನ ವರ್ಗದೊಳಗೆ ಹೋಗುವ ಮೊದಲು ಸಂಧಿ ನಿಯಮಗಳು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಅರಿತುಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ಬೋರ್ಡಿನ ಮೇಲೆ ಬರೆದ ಶ್ಲೋಕದ ಕೆಲಸವಾದ ನಂತರ ಪ್ರತಿದಿವಸದ ಕೆಲಸ, ಪಾಠ, ವಾಚನ ವಗೈರೆ ಸುರು ಮಾಡಬೇಕು.

ಈ ಪ್ರಕಾರ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಒಂದು ವರ್ಷದೊಳಗೆ ನೂರರಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಕಲಿತು ಅವರ ಶಬ್ದ-ಸಂಗ್ರಹವನ್ನು ಬೆಳಿಸಬಹುದು.]

ವ್ಯಾಕರಣ ಕಲಿಸಲಿಕ್ಕೆ ಪ್ರಾರಂಭ.

[ವ್ಯಾಕರಣ ಶುರು ಮಾಡುವ ಮೊದಲು ಸಾಧಾರಣ ೧೫ ಪಾಠಗಳ ವಾಚನ ಮತ್ತು ಭಾಷಾಂತರ ಆದದ್ದಿರಬೇಕು. ಎರಡು ಮೂರು ಸರ್ತಿ ಆದದಿದ್ದರೆ ಬಹಳ ಚಲೋದು.

ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ವಾಕ್ಯಗಳ ರಚನೆಯೊಳಗೆ ಕೆಲವುಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ಯ ಮತ್ತು ಭೇದಗಳಿರುತ್ತವೆ. "Compare and contrast" ಅಂದರೆ "ತುಲನೆ ಮಾಡಿ ಸಾಮ್ಯತೆ ಮತ್ತು ಭೇದ ತೋರಿಸುವ" ಪದ್ಧತಿಯು ಸ್ವಲ್ಪ ವಿಸ್ತಾರದಿಂದ ಕೆಳಗೆ ತೋರಿಸಿರುತ್ತದೆ.]

[ಗುರುಗಳು:-] ಮೊದಲಿನ ಪಾಠವನ್ನು ಪುನಃ ಓದಲಿಕ್ಕೆ ಶುರು ಮಾಡೋಣ.

(ಬೋರ್ಡಿನಮೇಲೆ ಬರೆಯುವಾ).	बालकः	गणेशम्	नमति ।
(ಈ ವಾಕ್ಯದ ಅರ್ಥವು)	ಹುಡುಗನು	ಗಣೇಶನಿಗೆ	ನಮನ ಮಾಡತ್ತಾನೆ
(ಇದರೊಳಗೆ ಕರ್ತೃ, ಕ್ರಿಯಾಪದ, ಕರ್ಮ, ವಿಭಕ್ತಿ, ಬರೆದು ತೋರಿಸುವಾ)	(कर्ता) (प्रथमा)	(कर्म) (द्वितीया)	(क्रियापद)

ಯಾವ ಪ್ರಕಾರ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಕರ್ತೃವಿನ ವಿಭಕ್ತಿ ಪ್ರಥಮಾ ಮತ್ತು ಕರ್ಮದ ವಿಭಕ್ತಿ ದ್ವಿತಿಯಾ ಇರುತ್ತದೆ ಹಾಗೆಯೆ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಸಹ ಇರುತ್ತದೆ.

ಅಂದರೆ	बालकः	ಕರ್ತೃವಿನ ವಿಭಕ್ತಿ	प्रथमा
	गणेशम्	ಕರ್ಮದ ವಿಭಕ್ತಿ	द्वितीया

विभक्ति

ಬಾಲಕ, ಗಣೇಶ, ಹಸ್ತ, ಈ ಶಬ್ದಗಳ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ' ಅ ' ಇರುತ್ತದೆ ಅಂದರೆ ಈ ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ಅಕಾರಾಂತ ಅನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಹೀಗೆ ' ಅಕಾರಾಂತ ' ಶಬ್ದಗಳ ವಿಭಕ್ತಿಯ ರೂಪಗಳು ನಂಬರ ೧ ರಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿರುತ್ತವೆ. ನಂಬರ ೧ ನೋಡಿರಿ (ಪುಟ ೩೪).

ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಯದ ಸಹಾಯದಿಂದ ವಿಭಕ್ತಿಯನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟ ರೀತಿಯಿಂದ ತೋರಿಸಲಿಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತದೆ.

ನಂಬರ ೧ ರೊಳಗೆ ಎಡಭಾಗದ Column ದೊಳಗೆ ವಿಭಕ್ತಿಯನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಸಂಖ್ಯೆಗಳಿಗೆ (೧, ೨, ೩, ವಗೈರೆ) ಅದರಂತೆ ಬಲಭಾಗದ column ದಲ್ಲಿ ವಿಭಕ್ತಿಗಳ ಹೆಸರು ಬರೆದಿರುತ್ತವೆ. (प्रथमा, द्वितीया ವಗೈರೆ). ಈದರಮೇಲಿಂದ—

बालकः ಇದು प्रथमा ವಿಭಕ್ತಿ ಅದೆ.

बालकम् , गणेशम् ಇದು द्वितीया ವಿಭಕ್ತಿಯು.

बालकस्य ಇದು षष्टी, ಮತ್ತು हस्ते ಇದು सप्तमी.

೧ ರಿಂದ ೪೯ ನಂಬರಗಳ ಯೋಜನೆಯು ಚನ್ನಾಗಿ ಲಕ್ಷದಲ್ಲಿ ತಕ್ಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಶಬ್ದ, पुल्लिंगी, स्त्रीलिंगी, नपुंसकलिंगी; अकारांत, इकारांत ವಗೈರೆ नाम, सर्वनाम ಇತ್ಯಾದಿ ಶಬ್ದಗಳ ವಿಭಕ್ತಿಗಳ ರೂಪಗಳು ಒಂದೇ ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಗುವವು.

(ಈ ಪ್ರಕಾರ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ इ, उ, ऋ ವಗೈರೆ ಇದ್ದರೆ ಆ ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ इकारांत, उकारांत, ऋकारांत ವಗೈರೆ ಅನ್ನುತ್ತಾರೆ).

ಈ ಶಬ್ದಾರ್ಥಗಳ ವಿಭಕ್ತಿಗಳ ರೂಪಗಳು ಬೇರೆ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ವಪ್ಪ ಸಂಖ್ಯೆಗಳ ಹತ್ತರ ಸಿಗುವವು.

ವಿಭಕ್ತಿಗಳ ಉಪಯೋಗವು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದಂತೆಯೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಭಾಷಾಂತರ ಮಾಡುವಾಗ ಇದು ಲಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ.

वचन

(ಬೋರ್ಡಿನಮೇಲೆ ಬರೆಯುವಾ)

चाक्य.	कर्ता·	कर्म-	क्रियापद.
(संस्कृत)	चालकः	गणेशम्	नमति,
(ಕನ್ನಡ)	ಹುಡುಗನು	ಗಣೇಶನನ್ನು	ನಮಿಸುತ್ತಾನೆ

ಇಲ್ಲಿ ಹುಡುಗನು, ಒಂದಿರೆ, ಒಬ್ಬ
ಹುಡುಗನು ... ... एकवचन

ಒಂದರಕ್ಕಿಂತಾ ಹೆಚ್ಚಿದ್ದರೆ
೨, ೩, ೪ ವಗೈರೆ ಹಡುಗರು ... ... बहुवचन

ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ವಚನಗಳು ಎರಡೇ ಇರುತ್ತವೆ, ಏಕವಚನ, ಬಹುವಚನ ಆದರೆ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ವಚನಗಳು ಮೂರು ಇರುತ್ತವೆ; एकवचन, द्विवचन ಮತ್ತು बहुवचन, ಇದು ಯಾಕೆ? ಕಾರಣವೇನಂದರೆ, ಪದಾರ್ಥ (೧)? ಅಥವಾ (೨)? ಅಥವಾ ಎರಡರಕ್ಕಿಂತಾ ಹೆಚ್ಚು ೩, ೪, ೫ ...)? ಇದು ಸ್ಪಷ್ಟ ತಿಳಿಯ ಬೇಕು, ಆದ್ದರಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಮೂರು ವಚನಗಳಿಗೆ ಮೂರು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರೂಪಗಳು ತೋರಿಸುತ್ತಾರೆ (ನಂಬರ ೯ ನೋಡಿರಿ.)

(೧)	(೨)	(೩, ೪, ೫ ...)	
ಏಕವಚನ	ದ್ವಿವಚನ	ಬಹುವಚನ	
चालकः	चालकौ	बालकाः	(प्रथमा)

ಈ ೩ ಪ್ರಕಾರದ ಕರ್ತೃ ಸಲುವಾಗಿ ಕ್ರಿಯಾಪದಗಳ ರೂಪಗಳು ಸಹ ೩ ಪ್ರಕಾರದವು ಬೇಕು — (ನಂಬರು ೪೨ ಸೋಡಿರಿ)

(बालकः) (पठति) । (बालकौ) पठतः (बालकाः) पठन्ति ।

ಇದರ ಮೇಲಿಂದ ಕರ್ತೃವಿನ ವಚನದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಆದರೆ ಕ್ರಿಯಾಪದ ದಲ್ಲಿ ಸಹ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಆಗುತ್ತದೆ.

पुरुष

ಈಗ ಕರ್ತೃವಿನ ಪುರುಷ ದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಿ ನೋಡುವಾ.

ಬೋರ್ಡಿನ ಮೇಲೆ ಬರೆಯುವಾ. ನಾನು ಓದುತ್ತೇನೆ ; ನೀನು ಓದುತ್ತಿ ; ಹುಡುಗನು ಓದುತ್ತಾನೆ. ಇದರಮೇಲಿಂದ ಪುರುಷದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಇದ್ದರೆ ಕ್ರಿಯಾಪದದಲ್ಲಿಸಹ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತದೆ.

ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿಸಹ ಪುರುಷದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಇದ್ದರೆ ಕ್ರಿಯಾಪದದಲ್ಲಿ ಸಹ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಆಗುತ್ತದೆ.

	प्रथमपुरुष	द्वितीयपुरुष	तृतीयपुरुष
(ಕನ್ನಡ)	(ನಾನು) ಓದುತ್ತೇನೆ	(ನೀನು) ಓದುತ್ತಿ	(ಅವನು) ಓದುತ್ತಾನೆ,
(ಸಂಸ್ಕೃತ)	(अहं) पठामि ।	(त्वं) पठसि	(सः) पठति.

ಈಗ ಒಂದೇ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಕರ್ತೃವಿನ ವಚನ ಮತ್ತು ಪುರುಷ ಈ ಎರಡ ರೊಳಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಿ, ಕರ್ತೃ ಮತ್ತು ಕ್ರಿಯಾಪದವನ್ನು ಜೋಡಿಸುವದು ಹೆಗಾಗುತ್ತದೆಂಬುದು ನೋಡುವಾ.

(ನಂಬರ ೩೪ ನೋಡಿರಿ) (ಬೋರ್ಡಿನ ಮೇಲೆ ದೂರ ದೂರ ಮಾಡಿ ಬರೆಯುವಾ.)

	एकवचनम् (१)	द्विवचनम् (२)	बहुवचनम् (३, ४,...)
प्र. पु.	(अहम्) पठामि ।	(आवाम् पठावः) ।	(वयम्) पठामः ।
द्वि. पु.	(त्वम् पठसि) ।	(युवाम् पठथः ।	(यूयम्) पठथ ।
तृ. पु.	(सः) पठति ।	(तौ) पठतः ।	(ते) पठन्ति ।
	(बालकः)	(बालकौ)	(बालकाः)

ಈಗ ನಾವು ೩ ವಚನಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಮೂರು ಪುರುಷಗಳನ್ನು ತಯಾರ ಮಾಡಿದ್ದೇವೆ. ಈ ರೂಪಗಳನ್ನು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಕಡೆಯಿಂದ ಮೇಲಿಂದಮೇಲೆ ಪಾಠ ಮಾಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಇನ್ನು ಮುಂದೆ ಸಹ, ಯಾವ ವಿಷಯ ಇದ್ದರೂ ಮನಸ್ಸಿನ ಮೇಲೆ ಬಿಂಬಿಸಲಿಕ್ಕೆ ಈ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನೇ ಉಪಯೋಗಿಸಬೇಕು.

ಲಿಂಗ

ಈಗ ನಾವು ಲಿಂಗದ ವಿಚಾರ ಮಾಡುವಾ.

(೧) "ಹುಡುಗನು **ನಿಲ್ಲುತ್ತಾನೆ**", "ಹುಡಿಗಿಯು **ನಿಲ್ಲುತ್ತಾಳೆ**", "ಅರಣ್ಯವು **ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ**".

ಕರ್ತೃವಿನ ಜಾತಿಯಂತೆ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗವು ಬದಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗಭೇದದಂತೆ ಕ್ರಿಯಾಪದದ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಏನೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಆಗುವದಿಲ್ಲ.

(पुल्लिंग) सः बालकः तिष्ठति । (स्त्री.) सा बालिका तिष्ठति ।
(नपुंस.) तत् अरण्यम् तिष्ठति ।

ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗವಿಚಾರದ ಬಗ್ಗೆ ಮೇಲೆ ತೋರಿಸಿದಂತೆ ಭೇದವಿದೆ. ಇದನ್ನು ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿಡಬೇಕು.

ವ್ಯಾಕರಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶ ಹ್ಯಾಗೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದು ತೋರಿಸಲಿಕ್ಕೆ ಕನ್ನಡ ಪುರುಷ, ವಚನ, ಲಿಂಗ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪುರುಷ, ವಚನ, ಲಿಂಗ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸಾಮ್ಯ ಮತ್ತು ಭೇದಗಳನ್ನು ಉದಾಹರಣೆ ಸಹಿತ ಮೇಲೆ ತೋರಿಸಿದ್ದೇವೆ. ಈ ಎರಡು ಭಾಷೆಯೊಳಗಿನ ಸಾಮ್ಯ ಮತ್ತು ಭೇದಗಳಕಡೆಗೆ **ಯಾವಾಗಲು** ಲಕ್ಷ್ಯ ಕೊಡುತ್ತಿರಬೇಕು.

ಒಂದು ವೇಳೆ ಒಂದೇ ವಿಷಯವನ್ನು ಕಲಿಸುವದನ್ನು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಬೇಕು, ಉದಾಹರಣಾರ್ಥ—"पद्" ದ ವಿಷಯ ಮಾಹಿತಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವದಿದ್ದರೆ

ಒಂಬತನೇ ಪಾಠದಿಂದ ಮುಂದೆ ಹೋಗುತ್ತಾ नमति, गच्छति, पठति ಇತ್ಯಾದಿ ರೂಪಗಳ ನಂತರ ೬ ನೇ ಪಾಠದಲ್ಲಿ लभते ಈ ಬೇರೆ ರೂಪವು ಪ್ರಥಮತಕ್ಕೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಬಂಧ ನಿಂತು ಆತ್ಮನೇಪದ ಪರಸ್ಮೈಪದ ಈ ವಿಷಯಕಡೆಗೆ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯ ಲಕ್ಷ್ಯ ಎಳೆಯಬೇಕು ಮತ್ತು ನಂಬರ ೪೭, ೪೮ ಇವುಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ "पद्" ಎಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಮಾಡಬೇಕು.

गण—ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಬೇರೆ ಎಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳ ನಂತರ ತಕ್ಕೊಳ್ಳ ಬೇಕು. ಕಲಿಸಿದ ಯಾವ ವಿಷಯವಾದರೂ ಚನ್ನಾಗಿ ತಯಾರಾದ ನಂತರ ಮುಂದೆ ಹೇಳಬೇಕು.

ಶಿಕ್ಷಣಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಪಾರಂಗತರಿರುವ ಈಗಿನ ಶಿಕ್ಷಕರಿಗೆ ಮೇಲೆ ಕೊಟ್ಟ ಸೂಚನೆಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸೂಚನೆ ಕೊಡುವ ಅಗತ್ಯ ಕಾಣುವದಿಲ್ಲ.

शुभम् ।

ಕನ್ನಡ ಶಬ್ದಕೋಶ—(ಪಾಠಾನುಕ್ರಮಗಳು)

(संस्कृत)	(ಕನ್ನಡ)
	೧
प्रथमः पाठः	ಮೊದಲನೆಯ ಪಾಠ
बालकः	ಹುಡುಗನು
नमति	ನಮಸ್ಕಾರ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ
बालकस्य	ಹುಡುಗನ
नाम, नामधेयम्	ಹೆಸರು
तस्य	ಅವನ
हस्ते	ಕೈಯಲ್ಲಿ
पुस्तकम्	ಪುಸ್ತಕವು
अस्ति	ಉಂಟು
पाठशालाम्	ಶಾಲೆಗೆ
गच्छति	ಹೋಗುತ್ತಾನೆ
गुरुः	ಉಪಾಧ್ಯಾಯನು
गुरुम्	ಉಪಾಧ್ಯಾಯನನ್ನು
पठति	ಓದುತ್ತಾನೆ
च	ಮತ್ತು
तेन	ಆದ್ದರಿಂದ
संतुष्टः	ಸಂತುಷ್ಟ
भवति	ಆಗುತ್ತಾನೆ
नमः	ನಮಸ್ಕಾರವು !
गुरवे	ಉಪಾಧ್ಯಾಯನಿಗೆ
	೨
द्वितीयः पाठः	ಎರಡನೆಯ ಪಾಠ
कः ?	ಯಾವನು, ಯಾರು ?
कस्य ?	ಯಾರ ?
एषः	ಈ
अयोध्यायाः	ಅಯೋಧ್ಯೆಯ
राजा	ರಾಜನು
पिता	ತಂದೆ
माता	ತಾಯಿ
का ?	〃
तस्मात्	ಆದುದರಿಂದ
भार्या	ಹೆಂಡತಿಯು
मातरम्	ತಾಯಿಯನ್ನು
पितरम्	ತಂದೆಯನ್ನು
सः	ಅವನು
मातापितरौ	ತಾಯಿ-ತಂದೆಗಳನ್ನು
मातापितृभ्याम्	ತಾಯಿ-ತಂದೆಗಳಿಗೆ
पुत्रः	ಪುತ್ರನು, ಮಗನು
	೩
तृतीयः पाठः	ಮೂರನೆಯ ಪಾಠ
अपि	ಕೂಡ–ಸಹ
अपरः	ಬೇರೆ
अपरा	ಇನ್ನೊಬ್ಬಳು
प्रियः	ಪ್ರಿಯನು
भ्राता	ಅಣ್ಣನು
	೪
चतुर्थः पाठः	ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪಾಠ
पित्रे	ತಂದೆಗೆ
कीदृशः	ಯಾವಪ್ರಕಾರದ?
सहोदरः	ಒಡಹುಟ್ಟಿದವನು

कथम् एतत्?	ಇದು ಹೇಗೆ?
परन्तु	ಆದರೆ
तु	ಆದರೆ
किन्तु	ಆದರೆ
सापत्नः	ಸವತಿಯಮಗನು
तथापि	ಆದರೂ
द्वौ अपि	ಇಬ್ಬರೂ
नृपस्य	ರಾಜನ
नृपाय	ರಾಜನಿಗೆ
अतीव	ಬಹಳ

೫

पञ्चमः पाठः	ಐದನೆಯ ಪಾಠ
राजा	ರಾಜನು
अयोध्यायाम्	ಅಯೋಧ್ಯೆಯಲ್ಲಿ
राज्यम् करोति	ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಳುತ್ತಾನೆ
प्रजाः	ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು
रक्षति	ರಕ್ಷಿಸುತ್ತಾನೆ
एका	ಒಬ್ಬಳು
तृतीया	ಮೂರನೆಯವಳು
तस्याः	ಅವಳ
द्वितीयः	ಎರಡನೆಯವನು
तथा च	ಹಾಗೆಯೇ

೬

षष्ठः पाठः	ಆರನೆಯ ಪಾಠ
चत्वारः	ನಾಲ್ಕು
सन्ति	ಇರುತ್ತಾರೆ
सर्वे	ಎಲ್ಲರು
शूराः	ಶೂರರು
गुणवन्तः	ಗುಣವಂತರು
तेषाम्	ಅವರೊಳಗೆ
सर्वस्य	ಎಲ್ಲ ಜನರ
विशेषतः	ವಿಶೇಷವಾಗಿ
बाल्यात् प्रभृति	ಚಿಕ್ಕಂದಿನಿಂದ
विना	ಹೊರತು
भक्षयति	ತಿನ್ನುತ್ತಾನೆ
निद्राम् लभते	ನಿದ್ದೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ
अश्वम् आरोहति	ಕುದುರೆಯನ್ನು ಏರುತ್ತಾನೆ
मृगयायै गच्छति	ಬೇಟೆಗೆ ಹೋಗುತ್ತಾನೆ
चापम् गृहीत्वा	ಬಿಲ್ಲನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು
तम् अनुगच्छति	ಅವನನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸುತ್ತಾನೆ
चतुर्भिः	ನಾಲ್ವರಿಂದ
प्रसन्नः	ಪ್ರಸನ್ನನು
यदा–तदा	ಯಾವಾಗ–ಆಗ

೭

सप्तमः पाठः	ಏಳನೆಯ ಪಾಠ
एकदा	ಒಮ್ಮೆ
अगच्छत्	ಹೋದನು
राजभवनम्	ಅರಮನೆ
किंकरम्	ಸೇವಕನಿಗೆ
गत्वा	ಹೋಗಿ
अवदत्	ಹೇಳಿದನು
अहम् अस्मि	ನಾನು ಇದ್ದೇನೆ
अहम् वसामि	ನಾನು ವಾಸಿಸುತ್ತೇನೆ
वने	ಅರಣ್ಯದಲ್ಲಿ
वनात्	ಅರಣ್ಯದಿಂದ
अद्य	ಈ ಹೊತ್ತು
आगतः अस्मि	ಬಂದಿದ್ದೇನೆ
द्रष्टुम् इच्छामि	ನೋಡಲ-ಪೇಕ್ಷಿಸುತ್ತೇನೆ

कश्चित्	ಯಾವನೊಬ್ಬ
मुनिः	ಋಷಿಯು
द्वारे	ಬಾಗಿಲದಲ್ಲಿ
तिष्ठति	ನಿಂತಿರುತ್ತಾನೆ
देव	ಸ್ವಾಮೀ, ದೊರೆಗಳೇ
श्रुत्वा	ಕೇಳಿ
देवः प्रमाणम्	ಸ್ವಾಮಿಯ ಚಿತ್ತ
उत्थाय	ಎದ್ದು
बहिः	ಹೊರಗೆ
अर्घ्येण	ಪೂಜಾ ಸಾಮುಗ್ರಿಯಿಂದ
अपूजयत्	ಪೂಜೆ ಮಾಡಿದನು
अविशत्	ಸೇರಿದನು

೮

अष्टमः पाठः	ಎಂಟನೆಯ ಪಾಠ
आदरेण	ಆದರದಿಂದ
कुशलम्	ಕ್ಷೇಮವನ್ನು
अपृच्छत्	ಕೇಳಿದನು
महामुने	ಮಹರ್ಷಿಯೆ
आगमनस्य	ಬರುವುದಕ್ಕೆ
कारणम्	ಕಾರಣ
किम्	ಏನು
तव कामः	ನಿನ್ನ ಇಚ್ಛೆ
मम कामः	ನನ್ನ ಇಚ್ಛೆ
अयम्	ಈ
यत्र	ಎಲ್ಲಿ
तत्र	ಅಲ್ಲಿ
राक्षसौ	ಇಬ್ಬರು ರಾಕ್ಷಸರು
यज्ञस्य	ಯಜ್ಞಕ್ಕೆ
विघ्नकरौ	ಅಡ್ಡಿ ಪಡಿಸುವವರು
रुधिरेण	ರಕ್ತದಿಂದ
वेदीम्	ಯಜ್ಞಸ್ಥಳವನ್ನು
सिञ्चतः	ಸಿಂಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ
व्रत-भङ्गः	ವ್ರತಭಂಗವು
यदि एवम्,	ಹೀಗಿದ್ದರೆ
भवान् दण्डयति	ನೀನು ದಂಡಿಸುತ್ತಿ

೯

नवमः पाठः	ಒಂಬತ್ತನೆಯ ಪಾಠ
प्रत्यभाषत	ಉತ್ತರವಿತ್ತನು
क्रोधेन	ಸಿ(ಶಿ)ಟ್ಟಿನಿಂದ
नश्यति	ನಾಶವಾಗುತ್ತದೆ
प्रयच्छ	ಕೊಡು
दण्डयिष्यति	ದಂಡಿಸುವನು
ख्यातः भविष्यति	ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾಗುವನು
रामेण सह	ರಾಮನ ಸಂಗಡ
गमिष्यामि	ಹೋಗುವೆನು
ज्येष्ठः	ಹಿರಿಯವನು
वचनम्	ಮಾತು, ನುಡಿ
दुःखितः	ದುಃಖಿತನಾಗಿ
बालकः एव	ಕೇವಲ ಹುಡುಗನು
एकाकी	ಒಬ್ಬನೇ
शक्तः	ಸಮರ್ಥನು
युद्धम् कर्तुम्	ಯುದ್ಧ ಮಾಡಲಿಕ್ಕೆ
युद्धम् करिष्यामि	ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವೆನು
मे कथय	ನನಗೆ ಹೇಳು
के ?	ಯಾರು ?
बलम्	ಶಕ್ತಿಯು
अद्यापि	ಇನ್ನೂ

೧೦

दशमः पाठः	ಹತ್ತನೆಯ ಪಾಠ
अभाषत	ಹೇಳಿದನು
दक्षिणस्याम् दिशायाम्	ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ
नगरी	ಪಟ್ಟಣವು
सहायाः	ಸಹಾಯ ಮಾಡುವವರು
विधिना	ಬ್ರಹ್ಮದೇವರಿಂದ
वरः	ವರವು
दत्तः (अस्ति)	ಕೊಡಲ್ಪಟ್ಟಿತು
मत्तः	ಕೊಬ್ಬಿದವನಾಗಿ
सज्जनान्	ಸಜ್ಜನರನ್ನು
पीडयति	ಬಾಧಿಸುತ್ತಾನೆ
प्रवर्तयति	ಪ್ರೇರಿಸುತ್ತಾನೆ

೧೧

एकादशः पाठः	ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಪಾಠ
वदति	ಹೇಳುತ್ತಾನೆ
चतुर्णाम्	ನಾಲ್ವರೊಳಗೆ
दास्यामि	ಕೊಡುವೆನು
शीघ्र-कोपः	ಶೀಘ್ರ ಕೋಪಿಯು
कुप्यति	ಕೋಪಿಸುತ್ತಾನೆ
नेत्रे	ಕಣ್ಣುಗಳು
आरक्ते	ಕೆಂಪು
पूर्वम्	ಮೊದಲು
त्वम् अवदः	ನೀನು ಹೇಳಿದ
इदानीम्	ಈಗ
न उचितम्	ಯೋಗ್ಯವಲ್ಲ
यथागतम्	ಬಂದಹಾಗೆ
प्रतिज्ञा	ಪ್ರತಿಜ್ಞೆಯು
मिथ्या	ಸುಳ್ಳು
मिथ्या-प्रतिज्ञः	ಸುಳ್ಳಾಡುವವ
सुखी	ಸುಖಿಯು
इति उक्त्वा	ಹೀಗೆ ಹೇಳಿ

೧೨

द्वादशः पाठः	ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಪಾಠ
कुलगुरुः	ಕುಲಗುರು
सत्य-प्रतिज्ञः	ಸತ್ಯಸಂಧನು
क्षत्रियः	ಕ್ಷತ್ರಿಯನು
स्वधर्मः	ಸ್ವಂತ ಧರ್ಮ
मा त्यज	ಬಿಡ ಬೇಡ
रक्षणं कुरु	ಕಾಪಾಡು
रक्षितः	ರಕ್ಷಿತನು
समर्थाः	ಸಮರ್ಥರು
विविधानि	ಹಲವು ಬಗೆಯ
अस्त्राणि	ಅಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು
जानाति	ಬಲ್ಲನು
हिताय	ಹಿತಕ್ಕೆ
संशयम् त्यज	ಸಂಶಯವನ್ನು ಬಿಡು
प्रतिज्ञा-भङ्गः	ಪ್ರತಿಜ್ಞಾಭಂಗವು
भयम्	ಭಯವು
विद्यते	ಇರುವದು-ಇದೆ

೧೩

त्रयोदशः पाठः	ಹದಿಮೂರನೆಯ ಪಾಠ
माम् क्षमस्व	ನನ್ನನ್ನು ಕ್ಷಮಿಸು
अनेन	ಇದರಿಂದ
आह्वयति	ಕರೆಯುತ್ತಾನೆ
शीघ्रम्	ಬೇಗನೆ
अग्रतः	ಮುಂದೆ
पृष्ठतः	ಹಿಂದೆ

हस्तौ उद्यम्य	ಕೈಗಳನ್ನೆತ್ತಿ
आशीर्वचनम्	ಆಶೀರ್ವಾದವು
चित्रे	ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ

೧೪

चतुर्दशः पाठः	ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯ ಪಾಠ
श्यामलः	ಸಾಮವರ್ಣದವ
गौरः	ಬಿಳಿಯನು, ಕೆಂಪು ವರ್ಣದವ
अञ्जलिम् बद्ध्वा	ಕೈ ಮುಗಿದು
दक्षिणतः	ಬಲಗಡೆಯಲ್ಲಿ
वामतः	ಎಡಗಡೆಯಲ್ಲಿ
पार्श्वतः	ಹತ್ತರ
सिंहासनम्	ಸಿಂಹಾಸನವು
वर्तते	ಉಂಟು
उपरि	ಮೇಲೆ
छत्रम्	ಛತ್ರವು
चामरम्	ಚಾಮರವು
अन्यत्	ಇನ್ನೊಂದು
राजचिह्नानि	ರಾಜಚಿನ್ಹಗಳು
दृश्यन्ते	ಕಾಣಲ್ಪಡುತ್ತವೆ, ಕಾಣುತ್ತವೆ

೧೫

पञ्चदशः पाठः	ಹದಿನೈದನೆಯ ಪಾಠ
शीर्षे, मस्तके	ತಲೆಯ ಮೇಲೆ
	ಕಿರೀಟವು
कण्ठे	ಕಂಠದಲ್ಲಿ
हारः	ಕಂಠಮಾಲೆಯು
	ಬೆನ್ನ ಮೇಲೆ
तूणीरः	ಬತ್ತಳಿಕೆಯು
बाणाः	ಬಾಣಗಳ
बलवान्	ಬಲವಂತನು
जटाः	ಜಡೆಗಳು
वर्तन्ते	ಇವೆ
तयोः मुखयोः	ಅವರಿಬ್ಬರ ಮುಖದ ಮೇಲೆ
प्रभूताः केशाः	ಬಹಳ ಕೂದಲು
कूर्चः	ಗಡ್ಡವು
दीर्घः—ह्रस्वः	ಉದ್ದ—ಮೋಟು, ಗಿಡ್ಡ
धवलः—कृष्णः	ಬಿಳೀ—ಕರೀ
आजिनम्	ಕೃಷ್ಣಾಜಿನವು
क्षौमम्	ರೇಶಮಿ ಬಟ್ಟೆ
कार्पासम्	ಹತ್ತಿಯ
तादृशः	ಅಷ್ಟು
शिरोवस्त्रम्	ರುಮಾಲು

೧೬

षोडशः पाठः	ಹದಿನಾರನೆಯ ಪಾಠ
दत्तः (आस्ति)	ಕೊಡಲ್ಪಟ್ಟಿನು
प्रस्थितः	ಹೊರಟನು
याति	ಹೋಗುತ್ತಾನೆ
धनुः	ಬಿಲ್ಲು
क्रोश–द्वयम्	ಎರಡು ಹರದಾರಿ
पश्यन्ति	ನೋಡುತ್ತಾರೆ
वत्स	ಬಾಲಕನೇ
शोभाम् पश्य	ಶೋಭೆಯನ್ನು ನೋಡು, ಸೊಗಸನ್ನು ನೋಡು,
अभिभाषते	ಮಾತಾಡುತ್ತಾನೆ
इयम् नदी	ಈ ನದಿಯು
अस्याः नद्याः	ಈ ನದಿಯ
निर्मलम्	ಸ್ವಚ್ಛ
जलम्	ನೀರು

೧೭

सप्तदशः पाठः	ಹದಿನೇಳನೆಯ ಪಾಠ
अस्याम्	ಇವಳಲ್ಲಿ
स्वच्छम्	ತಿಳಿಯಾದ
गृहाण	ತೆಗೆದುಕೊ
अस्त्रविद्या	ಅಸ್ತ್ರವಿದ್ಯೆಯು
शिक्षस्व	ಕಲಿ
शत्रुः	ಶತ್ರುವು
विजेष्यसे	ಗೆಲ್ಲುವೆ
क्षुधा	ಹಸಿವು
पिपासा	ಬಾಯಾರಿಕೆ
वा	ಅಥವಾ
स्पृश	ಸ್ಪರ್ಶ ಮಾಡು
काल-क्षेपः	ತಡ, ವೇಳೆ ಕಳೆಯೋಣ
शिक्षते	ಕಲಿಯುತ್ತಾನೆ
पश्चिमायाम् दिशायाम्	ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ
अस्तम् गच्छति	ಮುಳುಗುತ್ತಾನೆ
संध्या-कालः	ಸಾಯಂಕಾಲವು
प्रातः	ಬಂದಿತು
वन्दनार्थम्	ವಂದನೆಗಾಗಿ
तीरे	ದಡದಲ್ಲಿ
रात्रिम् नयन्ति	ರಾತ್ರಿಯನ್ನು ಕಳೆಯುತ್ತಾರೆ

೧೮

अष्टादशः पाठः	ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ಪಾಠ
शयनम् त्यक्त्वा	ಹಾಸಿಗೆ ಬಿಟ್ಟು
प्रभात-कालः	ಪ್ರಾತಃಕಾಲವು
नक्षत्राणि	ನಕ್ಷತ್ರಗಳು
आकाशे	ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ
पूर्वस्याम्-दिशायाम्	ಪೂರ್ವ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ
उदयति	ಹುಟ್ಟುತ್ತಾನೆ
भास्करः	ಸೂರ್ಯನು
दिनकृत्यानि	ದಿನದ ಕೆಲಸಗಳು
आरभस्व	ಆರಂಭ ಮಾಡು
स्नानम्	ಸ್ನಾನವು
तदनन्तरम्	ಆ ಬಳಿಕ
वनम् गच्छन्तः	ಕಾಡಿಗೆ ಹೋಗುವವರು
उद्यतौ	ಸಿದ್ಧರು
संगमः	ಸಂಗಮವು
मार्गे	ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ
प्रभात करणीयानि	ಮುಂಜಾನೆಯ ಕೆಲಸಗಳು

೧೯

एकोनविंशः पाठः	ಹತ್ತೊಂಬತ್ತನೆಯ ಪಾಠ
दारुणम्	ಭಯಂಕರ
जनपदः	ದೇಶವು
संपन्नः	ಸಮೃದ್ಧ
धनधान्येन	ಧನಧಾನ್ಯದಿಂದ
नित्यम्	ಯಾವಾಗಲೂ
त्रासयते	ಬೆದರಿಸುತ್ತಾನೆ
विनाशयति	ನಾಶಮಾಡುತ್ತಾನೆ
मार्गम् आवृत्य	ಹಾದಿಯನ್ನು ಅಡ್ಡಗಟ್ಟಿ
उत्सादितम्	ಹಾಳು ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ
शक्तः अस्ति	ಸಮರ್ಥನಿದ್ದಾನೆ
दुष्टा	ದುಷ್ಟಳು

पूर्ववत्	ಮೊದಲಿನಂತೆ
निष्कण्टकम् कुरु	ತೊಂದರೆಯಿಲ್ಲದಂತೆ ಮಾಡು

೨೦

विंशः पाठः	ಇಪ್ಪತ್ತನೆಯ ಪಾಠ
नारी	ಹೆಂಗಸು
कथम् नु मारयेयम्	ಹೇಗೆ ಕೊಲ್ಲಲಿ
मा मैवम्	ಹೀಗೆ ಅಲ್ಲ
परम-दारुणा	ಬಹಳ ಭಯಂಕರಳು
त्वाम् ऋते	ನಿನ್ನ ಹೊರತು
नारी-वधः	ಸ್ತ್ರೀಹತ್ಯೆಯು
शङ्का	ಶಂಕೆಯು, ಸಂಶಯವು
दयाम् अर्हति	ದಯೆಗೆ ಯೋಗ್ಯಳಿದ್ದಾಳೆ
धर्मः	ಧರ್ಮವು
दण्डनम्	ಶಿಕ್ಷೆಯು
निःशङ्कम्	ಅನುಮಾನಿಸದೆ
धर्म-रहिताः	ಧರ್ಮರಹಿತಳು
प्रमाणम्	ಪ್ರಮಾಣವು
ताम् मारय	ಅವಳನ್ನು ಕೊಲ್ಲು

೨೧

एकविंशः पाठः	ಇಪ್ಪತ್ತೊಂದನೆಯ ಪಾಠ
आलेख्यम	ಚಿತ್ರವು
बहवः वृक्षाः	ಬಹಳ ಗಿಡಗಳು ಸ್ಕಂಧಗಳ ಮೇಲೆ
शाखाः	ಕೊಂಬೆಗಳು
पर्णानि	ಎಲೆಗಳು
गणयामि	ಎಣಿಸುತ್ತೇನೆ
दूरे	ದೂರದಲ್ಲಿ
खड्गः	ಕತ್ತಿಯು
फलकः	ಹಲಗೆಯು, ಡಾಲು
अधस्तात्	ಕೆಳಗೆ
पुरस्तात्	ಮುಂದೆ
चाप-धरौ	ಬಿಲ್ಲು ಹಿಡಿದವರು
मौर्वी	ಬಿಲ್ಲಿನ ಹಗ್ಗವು
आरोप्य	ಏರಿಸಿ
संधानम् कृत्वा	ಗುರಿ ಹಿಡಿದು
केवलम्	ಕೇವಲ
सज्जः	ಸಿದ್ಧನು

೨೨

द्वाविंशः पाठः	ಇಪತ್ತೆರಡನೆಯ ಪಾಠ
अधुना	ಈಗ
मृतायाम् तस्याम्	ಅವಳು ಸತ್ತಮೇಲೆ
बहूनि अस्त्राणि	ಬಹಳ ಅಸ್ತ್ರಗಳು
तानि अस्त्राणि	ಆ ಅಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು
प्रतिगृह्य	ತೆಗೆದುಕೊಂಡು, ಸ್ವೀಕರಿಸಿ
गच्छामः	ಹೋಗೋಣ
ततः	ಆ ಮೇಲೆ
आश्रम-वासिनः	ಆಶ್ರಮವಾಸಿಗಳು
आश्रमः	ಆಶ್ರಮವು

೨೩

त्रयोविंशः पाठः	ಇಪತ್ಮೂರನೆಯ ಪಾಠ
अतिथिः	ಅತಿಥಿಯು
अतिथि-क्रिया	ಅತಿಥಿ ಸತ್ಕಾರವು

अद्य एव	ಈ ದಿವಸವೇ
(भवान्) दीक्षाम् गृह्णातु	ದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಪಡೆ
निवारणीयाः	ತೊಡಗಿಸಲ್ಪಡಬೇಕು
षड् दिनानि	ಆರು ದಿನಗಳು
युवाम् रक्षतम्	ನೀವಿಬ್ಬರು ರಕ್ಷಿಸಿರಿ
मौनम्	ಮೌನವ್ರತವು
तपोवनम्	ತಪೋವನವು
अनिद्रौ	(ಇಬ್ಬರು) ನಿದ್ರೆ ಇಲ್ಲದವರು
समाहितः भव	ಜಾಗೃತಿಯಿಂದಿರು
पुरोहितः	ಪುರೋಹಿತನು
अज्वलयत्	ಹೊತ್ತಿಸಿದನು
यथान्यायम्	ಯೋಗ್ಯ ರೀತಿಯಿಂದ
संप्रवर्तितः	ಆರಂಭಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದು
क्षणे	ಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ
प्रादुरासीत्	ಉಂಟಾಯಿತು

೨೪

चतुर्विंशः पाठः	ಇಪ್ಪತ್ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪಾಠ
परिसरः	ನೆರೆಹೊರೆಯು
आश्रमपदं	ಆಶ್ರಮದ ಸುತ್ತಲಿನ ಜಾಗೆಯು
कुटीराः	ಗುಡಿಸಲುಗಳು
देवालयाः	ಗುಡಿಗಳು
शिखराणि	ಗೋಪುರಗಳು
अनुचराः	ಅನುಚರರು
त्रस्ताः, भीताः	ಹೆದರಿದವರು
पक्षिणः	ಪಕ್ಷಿಗಳು
उड्डयन्ते	ಹಾರುತ್ತವೆ
निर्गमनम्	ಹೊರಗೆ ಬರುವುದಕ್ಕೆ
भयम्	ಭಯವು
विद्यते	ಉಂಟು
ज्या	ಬಿಲ್ಲಿನ ಹಗ್ಗವು
आकर्णम्	ಕಿವಿಯತನಕ
आकृष्य	ಎಳೆದು
क्षिपति, अस्यति	ಬಿಡುತ್ತಾನೆ

೨೫

पञ्चविंशः पाठः	ಇಪ್ಪತ್ತೈದನೆಯ ಪಾಠ
विद्धः	ಚುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟವನು
अपतत्	ಬಿದ್ದನು
भूमौ	ನೆಲದ ಮೇಲೆ
हनिष्यामि	ಕೊಲ್ಲುವೆನು
समाप्तः	ಮುಗಿದ
कृतार्थः	ಕೃತಾರ್ಥನು
समुपस्थितौ	ಬಳಿಗೆ ಬಂದವರು
यथेष्टम्	ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಬಂದಂತೆ
आज्ञापय	ಅಪ್ಪಣೆ ಕೊಡು
शासनम्	ಅಪ್ಪಣೆ
निःशेषम्	ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ
अद्भुतम्	ಆಶ್ಚರ್ಯವು
द्रष्टव्यम्	ನೋಡತಕ್ಕಂಥ
मतिः	ಮನಸ್ಸು
अनुसरतम्	ಹಿಂಬಾಲಿಸಿರಿ

೨೬

षड्विंशः पाठः	ಇಪ್ಪತ್ತಾರನೆಯ ಪಾಠ
नौ कथय	ನಮ್ಮಿಬ್ಬರಿಗೆ ಹೇಳು

पूर्वजाय	ಹಿರಿಯವನಿಗೆ
न्यासः इव	ಠೇವಣಿಯಂತೆ ನಂಬಿಕೆಯಿಂದ
अप्रमेयम्	ಬಹಳ
आरोपणम्	ಏರಿಸುವದನ್ನು
के अपि	ಯಾರಾದರೂ
ज्ञातुकामाः	ತಿಳಿಯಲಿಚ್ಛಿಸುವವರು
महाबलः	ಬಲವಂತರು
कतिपयाः	ಹಲವರು
वृण्वन्ति	ಬಯಸುತ್ತಾರೆ
मिथिलाम् उद्दिश्य	ಮಿಥಿಲೆಯ ಕಡೆಗೆ
प्रस्थानम्	ಪ್ರಯಾಣ
मुनि-श्रेष्ठः	ಮುನಿಶ್ರೇಷ್ಠನು
अन्वगच्छत्	ಹಿಂಬಾಲಿಸಿದನು
कौतूहलम्	ಕೌತುಕವು
शृणु	ಕೇಳು
पुरा	ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ

೨೭

सप्तविंशः पाठः	ಇಪ್ಪತ್ತೇಳನೆಯ ಪಾಠ
यज्ञवाटः	ಯಜ್ಞಶಾಲೆ, ಯಜ್ಞಮಂಟಪ
उपागताः	ಬಂದವರು
नाना-देशाः	ಅನೇಕ ದೇಶಗಳು
निवासिनः	ನಿವಾಸಿಗಳು
वेदाध्ययनम्	ವೇದಾಭ್ಯಾಸವು
अध्ययन-शालिनः	ವಿದ್ಯಾತುರ
शोभना	ಒಳ್ಳೆಯದು,
(यज्ञ) समृद्धिः	ಚಲೋ ಯಜ್ಞಸಮೃದ್ಧಿಯು
वत्स्यामः	ವಾಸಮಾಡುವೆವು
विविक्तः	ಏಕಾಂತವಾದ
सलिलायुतः	ನೀರುಳ್ಳ
निवेशम् अकरोत्	ಬಿಡಾರವನ್ನು ಮಾಡಿದನು
अनुप्राप्तः	ಬಂದವನು
स्वीकृत्य	ಸ್ವೀಕರಿಸಿ–ಒಪ್ಪಿ
त्वरितम्	ಬೇಗನೆ–ತಟ್ಟನೆ
निर्विघ्नता	ವಿಘ್ನವಿಲ್ಲದ್ದು
धन्यः	ಧನ್ಯನು
अनुगृहीतः	ಅನುಗ್ರಹಿತನು
उपसदनम्	ಸ್ಥಳವು

೨೮

अष्टाविंशः पाठः	ಇಪ್ಪತ್ತೆಂಟನೆಯ ಪಾಠ
बद्धाञ्जलिः	ಕೈ ಜೋಡಿಸಿ
लोक-विश्रुतौ	ಲೋಕಪ್ರಸಿದ್ಧ
शैवम् धनुः	ಶಿವನ ಬಿಲ್ಲು
द्रष्टुकामौ	ನೋಡಲಿಚ್ಛಿಸುವವರು
कृतकामौ	ಕೃತಾರ್ಥರಾಗಿ
बाढम्	ಹೌದು
प्रासादः	ಅರಮನೆ
कोशागारम्	ಬೊಕ್ಕಸ
निवेदनीयम्	ತಿಳುಹಿಸತಕ್ಕದು

೨೯

एकोनत्रिंशः पाठः	ಇಪ್ಪತ್ತೊಂಬತ್ತನೆಯ ಪಾಠ
आदिष्टाः	ಆಜ್ಞಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟ
सचिवाः	ಮಂತ್ರಿಗಳು
पिहितम्	ಮುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟ
निहितानि	ಇಡಲ್ಪಟ್ಟ
अर्गलः	ಅಗಳಿಯು
बहुमूल्यानि	ಬಹಳ ಬೆಲೆಯುಳ್ಳ

वस्तूनि	ವಸ್ತುಗಳು
निर्गलीकृत्य	ಅಗಳಿತೆಗೆದು
अष्टचक्रा	ಎಂಟು ಗಾಲಿಯ
आयसी	ಕಬ್ಬಿಣದ
मञ्जूषा	ಪೆಟ್ಟಿಗೆ
निधाय	ಹಾಕಿ ಇಟ್ಟು
प्राङ्गणम्	ಅಂಗಳವು
पुरतः	ಮುಂದೆ
रज्ज्वा	ಹಗ್ಗದಿಂದ
कथंचन	ಹ್ಯಾಗಾದರೂ
समवहन्	ಎಳೆದರು
आनीतम्	ತರಲ್ಪಟ್ಟ
तोलनम्	ಯತ್ತುವಿಕೆ
पूरणम्	ಕೂಡಿಸುವುದು, ತೊಡಿಸುವದು
यतिष्ये	ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡುವೆನು

೩೦

त्रिंशः पाठः	ಮೂವತ್ತನೆಯ ಪಾಠ
माधुर्यम्	ಸೌಂದರ್ಯವು
दृश्यम्	ನೋಟವು
परस्तात्	ಮುಂದುಗಡೆ
रम्यम्	ರಮ್ಯ
उपवनम्	ಉಪವನವು
मन्दिरम्	ಮಂದಿರವು
स्तम्भाः	ಖಂಬಗಳು
सोपानम्	ಮೆಟ್ಟಲು
स्फटिक-मयानि	ಸ್ಫಟಿಕಮಯವು
प्रवेशे	ಪ್ರವೇಶದಲ್ಲಿ
वृद्धः	ಮುದುಕನಾದ
विस्मितः इव	ಆಶ್ಚರ್ಯ ಪಟ್ಟಂತೆ
हर्षिता	ಸಂತೋಷ ಪಟ್ಟವಳು
हस्त-प्रक्षेपात्	ಕೈಯೆತ್ತಿದುದರಿಂದ
विस्मयन्ते	ಆಶ್ಚರ್ಯಪಡುತ್ತಾರೆ
लीलया	ಲೀಲೆಯಿಂದ
मध्ये भग्नम्	ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಮುರಿದದ್ದು
किञ्चित्	ಸ್ವಲ್ಪ

೩೧

एकत्रिंशः पाठः	ಮೂವತ್ತೊಂದನೆಯ ಪಾಠ
अहो बत	ಅಹಾಹಾ !
महत् चित्रम्	ಬಹು ಆಶ್ಚರ್ಯವು
वीर्यम्	ಪರಾಕ್ರಮವು
तर्कितम्	ಊಹಿಸಲ್ಪಟ್ಟದ್ದು
आसाद्य	ಹೊಂದಿ
कीर्तिः	ಕೀರ್ತಿಯು
वर्धयिष्यति	ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತಾಳೆ
अस्माकम्	ನಮ್ಮ
दूताः	ದೂತರು
वृत्तम्	ಸುದ್ದಿಯನ್ನು
आनयन्तु	ತರಲಿ
अहिनोत्	ಕಳುಹಿಸಿದನು

೩೨

द्वात्रिंशः पाठः	ಮೂವತ್ತೆರಡನೆಯ ಪಾಠ
स्नेह-संयुक्तम्	ಪ್ರೀತಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ
मधुरम्	ಇಂಪಾದ

वृत्तान्तः ಸುದ್ದಿಯು
समीपम् ಹತ್ತಿರ
प्रेषिताः ಕಳುಹಿಸಲ್ಪಟ್ಟರು
विदिता ಗೊತ್ತಿದ್ದದು
अवृण्वन् ಬೇಡಿದರು
विमुखीभूताः ಹಿಂದಿರುಗಿದವರು
सपरिवारः ಪರಿವಾರ ಸಹಿತನು
परम-हर्षितः ಬಹಳ ಸಂತುಷ್ಟನು
निवेदनार्थम् ತಿಳಿಸುವದಕ್ಕೆ

೩೩

त्रयस्त्रिंशः पाठः ಮೂವತ್ತಮೂರನೆಯ ಪಾಠ
भवद्भिः ತಮ್ಮಿಂದ
संबन्धः ಸಂಬಂಧವು
अयम् वः रोचते ಇದು ನಿಮಗೆ ಸೇರುತ್ತದೆ
श्वः ನಾಳೆ
व्यतीता ಕಳೆದುಹೋದ
पुष्कलम् ಬಹಳ
धनाध्यक्षाः ಕೋಶಾಧ್ಯಕ್ಷರು
द्विजाः ದ್ವಿಜರು
चतुरङ्गम् ಚತುರಂಗವು
संभाराः ಜೋಡಣೆ
क्रियन्ताम् ಮಾಡಲ್ಪಡಲಿ
सुखेन ಸುಖದಿಂದ
प्रहृष्टः ಆನಂದ ಹೊಂದಿದವನು

೩೪

चतुस्त्रिंशः पाठः ಮೂವತ್ತನಾಲ್ಕನೆಯ ಪಾಠ
स्वागतम् ते ನಿನಗೆ ಸ್ವಾಗತವು
दिष्ट्या ಸಂತೋಷವಾಯಿತು
युष्माभिः सह ನಿಮ್ಮ ಸಂಗಡ
संभावितम् ಸನ್ಮಾನಹೊಂದಿದ
परस्परः ಪರಸ್ಪರ
समागमः ಸಹವಾಸ
अन्येद्युः ಮಾರನೆಯ ದಿನ
बान्धवः ಆಪ್ತನು
मन्त्री ಮಂತ್ರಿಯು
प्रतिग्रहे ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವಾಗ
प्रदाने ಕೊಡುವಾಗ
कुलम् वक्तव्यम् ಕುಲವನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು
संप्रदायः ಸಂಪ್ರದಾಯವು
परिकीर्तितम् ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿತು
प्रवीणः ಪಂಡಿತನಾದ
उपागतः ಬಂದವನು
स्वयम् एव ಸ್ವತಃ
अनुसृत्य ಅನುಸರಿಸಿ

೩೫

पञ्चत्रिंशः पाठः ಮೂವತ್ತೈದನೆಯ ಪಾಠ
पुत्रयोः अर्थे ಮಕ್ಕಳಿಗಾಗಿ
वरये ಬೇಡುತ್ತೇನೆ
सहर्षम् ಆನಂದದಿಂದ
वधूः ಕನ್ಯೆಯು
ददामि ಕೊಡುತ್ತೇನೆ
अनुपमम् ಸಾಮ್ಯವಿಲ್ಲದ
कुलद्वयम् ಎರಡು ಕುಲಗಳು
अत्रभवतोः ಪೂಜ್ಯರಾದ ನಿಮ್ಮ
रूपम् ರೂಪವು

वाञ्छितम्	ಇಷ್ಟವು
यवीयान् भ्राता	ತಮ್ಮನು
दातुम् अर्हसि	ಕೊಡಬೇಕು
निज-कुलम्	ಸ್ವಂತ ಕುಲವು
ईप्सितम्	ಇಷ್ಟವು
अनायासेन	ಶ್ರಮವಿಲ್ಲದೇ
भार्ये भजेताम्	ಮದುವೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಿ
निर्वृत्तः	ಆದ
वाङ्निश्चयः	ವಾಙ್ನಿಶ್ಚಯವು
आलयः	ಮನೆಯು
आपृच्छ्य	ನಿರೋಪ ತೆಗೆದು ಕೊಂಡು
विवाह-पूर्वगाः	ವಿವಾಹದ ಮೊದಲಿನ
संस्काराः	ಸಂಸ್ಕಾರಗಳು
वराः	ವರರು
त्रिः	ಮೂರುಸರ್ತಿ

೩೬

षट्त्रिंशः पाठः	ಮೂವತ್ತಾರನೆಯ ಪಾಠ
अपरेद्युः	ಮರುದಿವಸ, ಮರುದಿನ
शुभे मुहूर्ते	ನೇಮಿಸಿದ ಶುಭಕಾಲದಲ್ಲಿ
आभरणानि	ಆಭರಣಗಳು
भूषिताः	ಶೋಭಿತರು
पितुः समीपम्	ತಂದೆಯ ಹತ್ತರ
प्रत्यैक्षत	ಎದಿರು ನೋಡಿದನು ಹಾದಿ ನೋಡಿದನು
अलंकृता	ಶೋಭಿತಳು
वेदीं परितः	ವೇದಿಯ ಸುತ್ತಲು
पात्राणि	ಪಾತ್ರೆಗಳು
अजुहोत्	ಹೋಮ ಮಾಡಿದನು
समानीय	ಕರತಂದು
अभिमुखम् संस्थाप्य	ಎದಿರಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿ
अग्नेः समक्षम्	ಅಗ್ನಿಯ ಸಮಕ್ಷ
सहधर्मचारिणी	ಧರ್ಮಪತ್ನಿಯು
प्रतीच्छ	ಸ್ವೀಕಾರಮಾಡು
पाणिः	ಕೈ
छाया	ನೆರಳು, ಛಾಯೆಯು
पतिव्रता	ಪತಿವ್ರತೆಯು
प्रदक्षिणीकृत्य	ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆಮಾಡಿ, (ಹಾಕಿ)
उदकम्	ನೀರು
अपातयत्	ಚಲ್ಲಿದ, ಹಾಕಿದ
सर्वे भवन्तः	ನೀವೆಲ್ಲರು
सौम्याः	ಸೌಮ್ಯರು
सुचरितव्रताः	ಒಳ್ಳೆಯ ನಿಯಮವುಳ್ಳವರು ಸದಾಚರಣೆಯುಳ್ಳವರು

೩೭

सप्तत्रिंशः पाठः	ಮೂವತ್ತೇಳನೆಯ ಪಾಠ
परिवारः	ಪರಿವಾರವು
ससंभ्रमः	ಗಡಬಡಿಸಿಹೋದ
संभ्रमः	ಗಡಬಡೆಯು
अनेकशः	ಅನೇಕಸಾರೆ, ಬಹಳಸರ್ತಿ

न खलु	ಇಲ್ಲವೇ ?
मिथः अजल्पन्	ಪರಸ್ಪರವಾಗಿ (ತಮ್ಮೊಳಗೆ) ಗುಜುಗುಜು ಮಾತನಾಡಿ ಕೊಂಡರು
प्रमुखः	ಪ್ರಮುಖನು
जामदग्न्यः	ಜಮದಗ್ನಿಯ ಮಗನಾದ
दाशरथिः	ದಶರಥನ ಮಗನಾದ
भेदनम्	ಮುರಿಯೋಣವು
वैष्णवम्	ವಿಷ್ಣುವಿನ
शक्नोषि	ಶಕ್ತನಿರುತ್ತಿ, ಸಮರ್ಥನಾಗಿರುವೆ
द्वन्द्वम्	ಕೈಕಾಳಗ, ಕುಸ್ತಿಯು

೩೮

अष्टात्रिंशः पाठः	ಮೂವತ್ತೆಂಟನೆಯ ಪಾಠ
विषण्णम्	ಬಾಡಿದ, ಉದಾಸೀನ
वदनम्	ಮುಖವು
दीनः	ದೀನನು
अभयम् प्रयच्छ	ಅಭಯವನ್ನು ಕೊಡು
सर्व-विनाशः	ಎಲ್ಲರ ನಾಶವು
अवजानासि	ಅಪಮಾನ ಮಾಡುತ್ತಿ
पराक्रमः	ಪರಾಕ್ರಮವು
मोघः	ವ್ಯರ್ಥವು
प्राणहरः	ಪ್ರಾಣ ತಕ್ಕೊಳ್ಳುವಂಥ
मोक्तुम्	(ಬಾಣ) ಬಿಡಲಿಕ್ಕೆ
हन्तव्यः	ಕೊಲ್ಲಲಿಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯ
गर्व-परिहारात्	ಗರ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುದರಿಂದ
जडीकृतः	(ಕಲ್ಲಿನಂತೆ) ತಟಸ್ಥನಾಗಿ
राज-प्रवेशः	ರಾಜನ ಪ್ರವೇಶವು
सिक्तः	ನೆನಸಲ್ಪಟ್ಟ, ಸಿಂಪಡಿಸಿದ
मङ्गल-वादनम्	ಮಂಗಲ ವಾದ್ಯವು
ध्वजाः	ಧ್ವಜಗಳು
जनौघः	ಜನಸಮೂಹವು
पौराः	ಪುರಜನರು, ನಾಗರಿಕರು
उत्सवः	ಉತ್ಸವವು
प्रसीद	ಪ್ರಸನ್ನನಾಗು
निनादिता	ಶಬ್ದಗೊಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟ, ದುಮದುಮಿಸಿದ
समलंकृता	ಶೋಭಿತವಾದ
प्रकीर्णः	ಹರವಲ್ಪಟ್ಟ ಪಸರಿಸಿದ
कुसुमोत्करः	ಹೂವಿನರಾಶಿಯು

३९

एकोनचत्वारिंशः पाठः	ಮೂವ್ವತ್ತೊಂಬತ್ತನೆಯ ಪಾಠ
प्रष्टव्यम्	ಬೆಸಗೊಳ್ಳತಕ್ಕುದು, ಕೇಳತಕ್ಕದ್ದು
छात्रः	ಶಿಷ್ಯನು
चित्राः कथाः	ವಿಚಿತ್ರ (ಸೋಜಿಗ) ಕಥೆಗಳು
अथ किम्	ಹೌದು !
अवसरः	ಸ್ಥಳವು, ಇಂಬು
व्याकरणम्	ವ್ಯಾಕರಣ
अधीष्व	ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡು
सम्यक्	ಚೆಲೋರೀತಿಯಿಂದ
सुपरिचितः	ಪರಿಚಯದ
गीर्वाण-वाणी	ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯು
रचना-विशेषः	ಭಾಷಾರೀತಿ
ताः ताः कथाः	ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಥೆಗಳು
समग्रम्	ಪೂರ್ಣ
नानाविधाः	ತರತರದ
विवाहपर्यन्तम्	ಮದುವೆಯಾಗುವವರೆಗೆ
शुभम्	ಶುಭವು
श्रवणमात्रेण	ಬರೇ ಕೇಳಿದಕೂಡ್ಲೆ
तृप्तिः	ಸಮಾಧಾನ

श्रीमत्सुबोध-संस्कृतम्।
or Easy Steps to Sanskrit (" Independence " Edition 1955)
by B. B. Kamat

चित्रकार महाशयः श्रीयुत पाटकर

ॐ

श्रीगणेशाय नमः ।

(१) प्रथमः पाठः ।

बालकः गणेशम् नमति । बालकस्य नाम अशोकः । तस्य हस्ते पुस्तकम् अस्ति । पुस्तकस्य नाम सुबोध-संस्कृतम् । अशोकः पाठ-शालाम् गच्छति, गुरुम् नमति, पुस्तकम् पठति च । तेन गुरुः संतुष्टः भवति । गुरवे नमः ।

(२) द्वितीयः पाठः ।

श्रीरामाय नमः ।

कः एषः बालकः ? एषः बालकः रामः । रामः कस्य पुत्रः अस्ति ? रामः दशरथस्य पुत्रः । कः एषः दशरथः ? दशरथः अयोध्यायाः राजा अस्ति । दशरथः रामस्य पिता । रामः दशरथम् नमति ।

रामस्य माता का ? रामस्य माता कौसल्या । तस्मात् कौसल्या दशरथस्य भार्या । रामः कौसल्याम् नमति । रामः मातरम् नमति । रामः पितरम् नमति । सः मातापितरौ नमति । मातापितृभ्याम् नमः ।

---

(३) तृतीयः पाठः ।

श्रीलक्ष्मणाय नमः ।

लक्ष्मणः दशरथस्य अपरः पुत्रः अस्ति । लक्ष्मणस्य माता सुमित्रा । सुमित्रा च दशरथस्य अपरा भार्या ।

रामः दशरथस्य पुत्रः । लक्ष्मणः अपि दशरथस्य पुत्रः । तस्मात् रामः लक्ष्मणस्य भ्राता । रामः लक्ष्मणस्य प्रियः । लक्ष्मणः अपि रामस्य प्रियः । रामलक्ष्मणाभ्याम् नमः ।

---

(४) चतुर्थः पाठः ।

पित्रे नमः ।

रामः लक्ष्मणस्य भ्राता अस्ति । रामः लक्ष्मणस्य कीदृशः भ्राता अस्ति ? न सः लक्ष्मणस्य सहोदरः भ्राता । कथम् एतत् ? रामस्य माता कौसल्या । परन्तु लक्ष्मणस्य माता सुमित्रा । तस्मात् रामः लक्ष्मणस्य सापत्नः भ्राता अस्ति, न तु सहोदरः । तथापि रामः लक्ष्मणस्य प्रियः । लक्ष्मणः च रामस्य प्रियः । रामलक्ष्मणौ द्वौ अपि नृपस्य दशरथस्य प्रियौ, अतीव प्रियौ । नृपाय दशरथाय नमः ।

---

(५) पञ्चमः पाठः।

नृपाय नमः।

राजा दशरथः अयोध्यायाम् राज्यम् करोति, प्रजाः रक्षति च। तस्य एका भार्या कौसल्या, अपरा च सुमित्रा नाम। दशरथस्य तृतीया अपि भार्या अस्ति। तस्याः नाम कैकेयी। तस्याः अपि पुत्रः अस्ति भरतः नाम। सुमित्रायाः द्वितीयः अपि पुत्रः अस्ति शत्रुघ्नः नाम। भरतः रामस्य सापत्नः भ्राता। तथा च शत्रुघ्नः अपि। किन्तु शत्रुघ्नः लक्ष्मणस्य सहोदरः। भ्रातृभ्यः नमः।

---

(६) षष्ठः पाठः।

रामः लक्ष्मणः भरतः शत्रुघ्नः च चत्वारः भ्रातरः सन्ति। सर्वे अपि शूराः गुणवन्तः च भवन्ति। तेषाम् रामः सर्वस्य प्रियः। विशेषतः तु रामः लक्ष्मणस्य प्रियः, बाल्यात् प्रभृति अतीव प्रियः। सः अपि लक्ष्मणेन विना अन्नम् न भक्षयति, निद्राम् अपि न लभते। यदा रामः अश्वम् आरोहति, मृगयायै च गच्छति, तदा लक्ष्मणः अपि चापम् गृहीत्वा तम् अनुगच्छति। भरतः शत्रुघ्नस्य प्रियः। शत्रुघ्नः अपि भरतस्य बाल्यात् प्रभृति अतीव प्रियः अस्ति। तैः चतुर्भिः पुत्रैः राजा दशरथः प्रसन्नः अस्ति।

(७) सप्तमः पाठः ।

चित्रकार :—श्रीयुत पाटकर

एकदा विश्वामित्रः अयोध्याम् अगच्छत् राजभवनम् च गत्वा दशरथस्य किङ्करम् अवदत्–"अहं अस्मि मुनिः विश्वामित्रः नाम। वने वसामि। अद्य वनात् आगतः अस्मि। राजानम् दशरथम् च द्रष्टुम् इच्छामि" इति। किङ्करः राजानम् अगच्छत् अवदत् च–"देव, विश्वामित्रः नाम कश्चित् वनात् आगतः मुनिः द्वारे तिष्ठति, देवम् च द्रष्टुम् इच्छति। श्रुत्वा देवः प्रमाणम्" इति। किङ्करस्य वचनेन नृपः संतुष्टः अभवत्। सिंहासनात् च उत्थाय बहिः आगच्छत्। विश्वामित्रम् च अर्घ्येण अपूजयत्। तेन विश्वामित्रः प्रसन्नः अभवत्, राजभवनम् च अविशत्।

(८) अष्टमः पाठः ।

नृपस्य आदरेण विश्वामित्रः प्रसन्नः अभवत् । तम् च कुशलम् अपृच्छत् । नृपः अवदत्–"महामुने, आगमनस्य किम् कारणम्? तव कामम् कर्तुम् इच्छामि" इति । मुनिः अवदत्–"भोः राजन्, तव वचनेन प्रसन्नः अस्मि । अयम् मम कामः । यत्र अहम् वने वसामि, तत्र द्वौ राक्षसौ अपि वसतः । एकः मारीचः नाम, अन्यः च सुबाहुः । द्वौ अपि मम यज्ञस्य विघ्नकरौ भवतः । तौ रुधिरेण मम वेदीम् सिञ्चतः । तेन मम व्रतभङ्गः भवति" इति । राजा अपृच्छत्—"यदि एवम्, भवान् तौ किम् न दण्डयति ?" इति ।

(९) नवमः पाठः ।

मुनिः प्रत्यभाषत—"अहम् तौ स्वयम् न दण्डयामि यतः मम व्रतम् क्रोधेन नश्यति । तस्मात् रामम् मे प्रयच्छ । सः विघ्नकरान् राक्षसान् दण्डयिष्यति । तेन ख्यातः भविष्यति च । अद्य एव रामेण सह वनम् गमिष्यामि" इति ।

रामः दशरथस्य ज्येष्ठः पुत्रः । तस्मात् विश्वामित्रस्य तत् वचनम् श्रुत्वा दशरथः दुःखितः अभवत् ।

ऋषिम् अवदत् च—" रामः अद्यापि बालकः एव। एकाकी राक्षसैः सह युद्धम् कर्तुम् न शक्तः। सैन्यम् गृहीत्वा अहम् अपि रामेण सह वनम् गमिष्यामि। राक्षसैः सह युद्धम् च करिष्यामि। तस्मात् सर्वम् मे कथय—के ते राक्षसाः? कीदृशम् तेषाम् बलम्? के तान् रक्षन्ति?" इति।

(१०) दशमः पाठः।

दशरथस्य तत् वचनम् श्रुत्वा विश्वामित्रः अभाषत—" अस्ति दक्षिणस्याम् दिशायाम् लङ्का नाम नगरी। तत्र रावणः नाम राक्षसः वसति। अन्ये राक्षसाः रावणस्य सहायाः। रावणाय विधिना वरः दत्तः। तेन मत्तः सः सज्जनान् पीडयति। यज्ञस्य विघ्नकरः भवति च। यदा रावणः स्वयम् यज्ञस्य विघ्नकरः न भवति, तदा सः मारीचम् सुबाहुम् च प्रवर्तयति। तस्मात् तौ मम यज्ञस्य विघ्नकरौ भवतः। अन्ये अपि राक्षसाः मम यज्ञस्य विघ्नकराः भवन्ति" इति।

(११) एकादशः पाठः।

राजा वदति—" महर्षे, मम चत्वारः पुत्राः रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः। चतुर्णाम् पुत्राणाम् रामः ज्येष्ठः। सर्वेषाम् रामः मम अतीव प्रियः। रामः अद्यापि

बालकः एव । कथम् सः एकाकी राक्षसैः सह युद्धम् करिष्यति ? बालम् रामम् ते न दास्यामि " इति ।

शीघ्र-कोपः विश्वामित्रः दशरथाय क्रुध्यति । तस्य नेत्रे आरक्ते भवतः । सः राजानम् वदति– " राजन् दशरथ, पूर्वम् त्वम् अवदः–' तव कामम् कर्तुम् इच्छामि ' इति । इदानीम् च वदसि–' न तव कामम् करिष्यामि ' इति । एतत् तव न उचितम् । अहम् यथागतम् गमिष्यामि । तव प्रतिज्ञा मिथ्या । मिथ्या-प्रतिज्ञः त्वम् कथम् सुखी भविष्यसि ? " इति उक्त्वा सः क्रुद्धः मुनिः गन्तुम् इच्छति ।

---

(१२) द्वादशः पाठः ।

अस्ति दशरथस्य कुलगुरुः वसिष्ठः नाम । क्रुद्धम् विश्वामित्रम् दृष्ट्वा, सः राजानम् वदति–" राजन् दशरथ, न एतत् तव उचितम् । तव प्रतिज्ञा मिथ्या मा भवतु । सत्य-प्रतिज्ञः भव । त्वम् क्षत्रियः असि । स्वधर्मम् मा त्यज । यज्ञस्य रक्षणम् कुरु । मुनये विश्वामित्राय रामम् प्रयच्छ । विश्वामित्रेण रक्षितम् रामम् पीडयितुम् राक्षसाः न समर्थाः । एषः मुनिः विविधानि अस्त्राणि जानाति । सर्वम् अपि रामस्य हिताय भविष्यति । तस्य भयम् न विद्यते । संशयम् त्यज । प्रतिज्ञा-भङ्गम् मा कुरु " इति ।

---

(१३) त्रयोदशः पाठः ।

वसिष्ठस्य तत् वचनम् श्रुत्वा, नृपः विश्वामित्रम् वदति—"भगवन्, माम् क्षमस्व। रामम् ते दास्यामि" इति। अनेन दशरथस्य वचनेन वसिष्ठ-विश्वामित्रौ प्रसन्नौ भवतः। राजा दशरथः रामम् आह्वयति। रामः शीघ्रम् आगच्छति। रामेण सह लक्ष्मणः अपि आगच्छति। अग्रतः रामः आगतः, तस्य पृष्ठतः च लक्ष्मणः। नृपः प्रियम् पुत्रम् रामम् तथा एव लक्ष्मणम् च विश्वामित्राय प्रयच्छति। तेन विश्वामित्रः संतुष्टः भवति। रामलक्ष्मणौ विश्वामित्रम् नमतः। सः अपि हस्तौ उद्यम्य, ताभ्याम् आशीर्वचनम् यच्छति, यथा चित्रे दृश्यते।

---

(१४) चतुर्दशः पाठः ।

एषः श्यामलः बालकः रामः। अयम् च गौरः बालकः लक्ष्मणः। रामलक्ष्मणौ विश्वामित्रस्य अग्रतः तिष्ठतः। द्वौ अपि अञ्जलिम् बद्ध्वा विश्वामित्रम् नमतः। रामलक्ष्मणयोः दक्षिणतः गुरुः वसिष्ठः तिष्ठति, तयोः पृष्ठतः च राजा दशरथः। वसिष्ठदशरथयोः पृष्ठतः च सिंहासनम् वर्तते। सिंहासनस्य उपरि छत्रम् च भवति। तस्य वामतः एकः किङ्करः तिष्ठति।

श्रीमत्सुबोध-संस्कृतम् ।

or Easy Steps to Sanskrit (" Independence " Edition 1955)

by B. B. Kamat

चित्रकार-महाशयाः—श्रीमंत बाळासाहेब पंत प्रतिनिधि (माजी) राजासाहेब (औंध)

तस्य हस्ते चामरम् अस्ति । सिंहासनस्य दक्षिणतः अन्यस्य किङ्करस्य हस्तः एव दृश्यते । तस्मिन् हस्ते अपि अन्यत् चामरम् भवति । छत्रम् च द्वे चामरे च राज-चिह्नानि । विश्वामित्रस्य पार्श्वतः अपि तृतीयः किङ्करः भवति । सर्वे प्रसन्नाः दृश्यन्ते ।

---

(१५) पञ्चदशः पाठः ।

रामस्य शीर्षे मुकुटम्, कण्ठे हारः, पृष्ठे च तूणीरः । तूणीरे च बाणाः दृश्यन्ते । लक्ष्मणस्य अपि शीर्षे कण्ठे पृष्ठे च मुकुट–हार–तूणीराः दृश्यन्ते । तथा च दशरथस्य अपि । रामलक्ष्मणौ बालकौ एव दृश्येते । दशरथः तु बलवान् दृश्यते । विश्वामित्रस्य मस्तके जटाः वर्तन्ते, तथा च वसिष्ठस्य अपि । तयोः मुखयोः प्रभूताः केशाः वर्तन्ते । वसिष्ठस्य कूर्चः दीर्घः धवलः च । विश्वामित्रस्य अपि कूर्चः दीर्घः अस्ति । न तु तादृशः धवलः यादृशः वसिष्ठस्य । एकः पृष्ठे अजिनम् धारयति, अन्यः तु क्षौमम् । यः किङ्करः विश्वामित्रस्य पार्श्वे तिष्ठति, तस्य हस्ते दण्डः वर्तते । सः पृष्ठे कार्पासम् वस्त्रम् धारयति । तस्य शिरोवस्त्रम् अपि कार्पासम् अस्ति । तस्य कूर्चः ह्रस्वः कृष्णः च ।

---

(१६) षोडशः पाठः ।

दशरथेन रामः विश्वामित्राय दत्तः । तेन सह विश्वामित्रः वनाय प्रस्थितः । मुनिः अग्रतः याति, तस्य पृष्ठतः च रामः चापम् गृहीत्वा गच्छति । तस्य पृष्ठे तूणीरः वर्तते । रामः वनम् गच्छति । तदा लक्ष्मणः अपि तम् अनुगच्छति । तस्य अपि हस्ते धनुः वर्तते, पृष्ठे च तूणीरः । तूणीरे च बाणाः वर्तन्ते । क्रोशद्वयम् गत्वा ते सरयूम् नदीम् पश्यन्ति । नद्याम् प्रभूतम् निर्मलम् जलम् वर्तते । विश्वामित्रः रामम् अभिभाषते—"वत्स राम, इयम् नदी सरयूः नाम । अस्याः नद्याः शोभाम् पश्य" इति ।

---

(१७) सप्तदशः पाठः ।

ऋषिः भाषते—"अस्याम् नद्याम् प्रभूतम् जलम् वर्तते । जलम् च स्वच्छम् अस्ति । वत्स राम, जलम् हस्ते गृहाण । अहम् ते अस्त्र-विद्याम् दास्यामि । इमाम् विद्याम् शिक्षस्व । अनया विद्यया त्वम् सर्वान् शत्रून् विजेष्यसे । न च ते क्षुधा पिपासा वा भविष्यति । शीघ्रम् जलम् स्पृश । कालक्षेपम् मा कुरु" इति ।

रामः प्रसन्नः भवति, नद्याः जलम् हस्तेन स्पृशति, ऋषिणा दत्ताम् विद्याम् शिक्षते च । तेन ऋषिः अपि प्रसन्नः भवति ।

भगवान् सूर्यः पश्चिमायाम् दिशायाम् अस्तम् गच्छति । अयम् संध्याकालः प्राप्तः । संध्यावन्दनार्थम् ऋषयः नद्याम् स्नानम् कुर्वन्ति। त्रयः अपि विश्वामित्रः रामः लक्ष्मणः च ताम् रात्रिम् नद्याः तीरे नयन्ति ।

(१८) अष्टादशः पाठः ।

"वत्स राम, शयनम् त्यक्त्वा उत्तिष्ठ । प्राप्तः अयम् प्रभातकालः । नक्षत्राणि आकाशे न दृश्यन्ते । अयम् भगवान् सूर्यः पूर्वस्याम् दिशायाम् उदयति । शीघ्रम् उत्थाय भगवन्तम् भास्करम् पश्य, तम् नम, दिनकृत्यानि च आरभस्व । वत्स लक्ष्मण, त्वम् अपि तत् एव कुरु" ।

विश्वामित्रस्य तत् वचनम् श्रुत्वा, रामः शयनात् उत्तिष्ठति, स्नानम् च करोति । तथा च लक्ष्मणः अपि । तदनन्तरम् प्रभात-करणीयानि कृत्वा, विश्वामित्रम् च नमस्कृत्य, तेन सह वनम् गन्तुम् द्वौ अपि उद्यतौ । वनम् गच्छन्तः ते मार्गे गङ्गायाः सरय्वाः च सङ्गमम् पश्यन्ति ।

---

(१९) एकोनविंशः पाठः ।

मुनिः अभाषत—“वत्सौ, पश्यतम् इदम् गङ्गायाः दक्षिणे तीरे ताटकायाः दारुणम् वनम्” इति । रामः अपृच्छत्—“का इयम् ताटका ?” इति । मुनिः प्रत्यभाषत—“इयम् ताटका सुन्दस्य राक्षसस्य भार्या । पुरा एषः जनपदः धन-धान्य-संपन्नः आसीत् । अथ गच्छता कालेन, इयम् राक्षसी अत्र आगता । तस्याः पुत्रः मारीचः नाम नित्यम् प्रजाः त्रासयते । सा च तस्य दुष्टा माता ताटका इमम् जनपदम् विनाशयति । सा मार्गम् आवृत्य अत्र वसति । ईदृशम् उत्सादितम् देशम् आगन्तुम् कः अपि न शक्तः । तस्मात् मारय एनाम् दुष्टाम् । इमम् देशम् च पूर्ववत् निष्कण्टकम् कुरु” इति ।

(२०) विंशः पाठः ।

रामः वदति—“भगवन्, इयम् ताटका राक्षसी अपि नारी अस्ति । कथम् नु अहम् नारीम् मारयेयम् !” इति । मुनिः प्रतिभाषते—“मा मैवम् । एषा नारी अपि दुष्टा परमदारुणा च । त्वाम् ऋते न कश्चित् एनाम् दण्डयितुम् शक्तः । ‘नारीवधः अयम्’ इति शङ्का न कार्या । न वा इयम् दयाम् अर्हति । धर्मः एव क्षत्रियस्य दुष्टानाम् दण्डनम् ।

श्रीमत्सुबोध-संस्कृतम् ।
or Easy Steps to Sanskrit (" Independence " Edition 1955)
by B. B. Kamat

चित्रकार-महाशयाः—श्रीमंत बाळासाहेब पंत प्रतिनिधि (माजी) राजासाहेब (औंध)

ताटका च अतीव दुष्टा। निःशङ्कम् ताम् मारय। पुरा अपि बहुभिः राजपुत्रैः धर्मरहिताः दुष्टाः नार्यः हताः" इति। रामः वदति—"भगवन्, भवतः वचनम् प्रमाणम्। ताटकाम् हनिष्यामि" इति।

(२१) एकविंशः पाठः।

इदम् आलेख्यम् ताटकायाः वनस्य। अस्मिन् बहवः वृक्षाः सन्ति। वृक्षाणाम् स्कन्धेषु शाखाः वर्तन्ते, शाखासु च पर्णानि। वृक्षान् गणयामि। अत्र द्वादश वृक्षाः दृश्यन्ते। दक्षिणतः एकः। वामतः च एकः, द्वौ, त्रयः, चत्वारः, पञ्च, षट्, सप्त, अष्टौ, नव, दश, एकादश वृक्षाः सन्ति। दूरे ताटका दृश्यते। तस्याः दक्षिणे हस्ते खड्गः, वामे हस्ते च फलकः। वामतः यः प्रथमः वृक्षः भवति, तस्य अधस्तात् मुनिः विश्वामित्रः तिष्ठति। तत्र च द्वौ चापधरौ कुमारौ अपि तिष्ठतः। तौ राजपुत्रौ रामलक्ष्मणौ, श्यामलः रामः, गौरः च लक्ष्मणः। तयोः चापयोः मौर्व्यौ अपि दृश्येते। रामः मौर्व्याम् बाणम् आरोप्य, सन्धानम् च कृत्वा, ताटकाम् मारयति इव। लक्ष्मणः तु केवलम् मौर्व्याम् बाणम् आरोप्य सज्जः तिष्ठति।

---

(२२) द्वाविंशः पाठः ।

रामः बाणेन ताटकाम् अमारयत् । मृतायाम् च तस्याम्, इदम् वनम् अधुना निष्कण्टकम् भवति । अद्यप्रभृति जनपदः सुखी भविष्यति, यतः ताटका तम् न विनाशयिष्यति । ताटकायाः वधेन विश्वामित्रः प्रसन्नः भवति । सः रामाय बहूनि अस्त्राणि प्रयच्छति । तानि अस्त्राणि प्रतिगृह्य रामः वदति-" भगवन्, आश्रमम् ते शीघ्रम् गच्छाम । कुत्र ते दुष्टाः राक्षसाः ये तव यज्ञस्य विघ्नकराः भवन्ति ? अहम् तत्र गत्वा यज्ञम् रक्षिष्यामि " इति । ततः ते त्रयः अपि सिद्धाश्रमम् नाम विश्वामित्रस्य आश्रमम् गच्छन्ति । तेन आश्रमवासिनः मुनयः संतुष्टाः भवन्ति ।

---

(२३) त्रयोविंशः पाठः ।

आश्रमवासिनः अर्घ्येण विश्वामित्रम् अपूजयन्, राजपुत्रयोः अतिथि-क्रियाम् च अकुर्वन् । राजपुत्रौ विश्वामित्रम् अवदताम्—" अद्य एव भवान् दीक्षाम् गृह्णातु । विघ्नकराः च ते राक्षसाः कदा निवारणीयाः तत् नौ कथयतु " इति । मुनिः प्रत्यभाषत—" अद्य दीक्षाम् गमिष्यामि । अद्यप्रभृति षट् दिनानि युवाम्

श्रीमत्सुबोध-संस्कृतम् ।

or Easy Steps to Sanskrit (" Independence " Edition 1955)

by B. B. Kamat

चित्रकार-महाशयाः—श्रीमंत बाळासाहेब पंत प्रतिनिधि (माजी) राजासाहेब (औंध)

तपोवनम् रक्षतम् । अहम् तु मौनम् धारयिष्यामि” इति । मुनेः तत् वचनम् श्रुत्वा, रामलक्ष्मणौ अनिद्रौ पञ्च दिनानि तपोवनम् अरक्षताम् । अथ षष्ठे दिने प्राप्ते, रामः लक्ष्मणम् अवदत्—“ तात लक्ष्मण, समाहितः भव” इति । पुरोहितः वेद्याम् अग्निम् अज्वलयत् । यथान्यायम् च यज्ञः संप्रवर्तितः अभवत् । तस्मिन् एव क्षणे कश्चित् भयानकः महान् शब्दः आकाशे प्रादुरासीत् ।

---

(२४) चतुर्विंशः पाठः ।

अयम् परिसरः आश्रमपदस्य । अत्र अष्टौ कुटीराः दृश्यन्ते । तथा च त्रयः देवालयाः अपि । त्रयाणाम् देवालयानाम् त्रीणि शिखराणि दृश्यन्ते । आकाशे मारीचः सुबाहुः च दृश्येते । तयोः अनुचराः तु आलेख्ये न दृश्यन्ते । तेषाम् भयानकात् शब्दात् त्रस्ताः पक्षिणः आकाशे उड्डयन्ते । एते आश्रमवासिनः किमर्थम् कुटीरेभ्यः बहिः आगताः ? राक्षसानाम् भयानकः शब्दः एव तेषाम् निर्गमनस्य कारणम् । यदा राक्षसाः आश्रमपदम् त्रासयन्ते, तदा आश्रमवासिनः भीताः भवन्ति । इदानीम् तु राक्षसेभ्यः आश्रमवासिनाम् भयम् न विद्यते, यतः राक्षसैः सह योद्धुम् रामः सज्जः तिष्ठति । वामेन हस्तेन चापम्

गृहीत्वा, दक्षिणेन हस्तेन ज्यायाम् बाणम् आरोप्य, ताम् च आकर्णम् आकृष्य, सः मारीचस्य शरीरे बाणम् क्षिपति। लक्ष्मणः अपि राक्षसेषु बहून् बाणान् अस्यति।

---

(२५) पञ्चविंशः पाठः।

बाणेन विद्धः मारीचः भूमौ अपतत्। तदा रामः लक्ष्मणम् अवदत्—"पश्य, लक्ष्मण, इमान् अन्यान् अपि यज्ञस्य विघ्नकरान् हनिष्यामि" इति। हतेषु विघ्नकरेषु राक्षसेषु, ऋषयः रामम् अपूजयन्। अथ समाप्ते यज्ञे, महामुनिः विश्वामित्रः तम् अब्रवीत्—"कृतम् त्वया गुरुवचनम्। कृतार्थः अस्मि अद्य" इति। ताम् रात्रिम् भ्रातरौ राजपुत्रौ आश्रमे एव अवसताम्।

प्रभातायाम् रात्र्याम्, प्रभात-करणीयानि कृत्वा, विश्वामित्रम् च नमस्कृत्य, तौ अवदताम्—"भगवन्, आवाम् ते किङ्करौ समुपस्थितौ। यथेष्टम् नौ आज्ञापय। तव शासनम् करिष्यावः" इति। विश्वामित्रः प्रत्यभाषत—"वत्स राम, निःशेषम् हताः यज्ञस्य विघ्नकराः त्वया। अद्य वयम् मिथिलाम् गमिष्यामः। तत्र जनकस्य यज्ञः भविष्यति। अन्यत् अपि अद्भुतम् मिथिलायाम् द्रष्टव्यम्। अनुसरतम् यदि अस्माभिः सह गमने मतिः भवेत्" इति।

(२६) षड्विंशः पाठः।

रामः अपृच्छत्—"भगवन्, किम् नु तत् अद्भुतम् यत् मिथिलायाम् द्रष्टव्यम्? तत् नौ कथय। महत् हि आवयोः कौतूहलम्" इति। मुनिः प्रत्यभाषत—"वत्स राम, शृणु। अस्ति खलु राज्ञः जनकस्य अद्भुतम् धनुः। पुरा तत् शिवेन जनकस्य पूर्वजाय दत्तम्। तत् च तत्र विदेहानाम् कुले न्यासः इव तिष्ठति। तस्य बलम् अप्रमेयम्। तस्य आरोपणम् कर्तुम् पुरा के अपि न शक्ताः। तस्य धनुषः बलम् ज्ञातुकामाः कतिपयाः महाबलाः राजपुत्राः मिथिलाम् आगताः। तत् आरोपयितुम् तु असमर्थाः। अन्यत् च। राज्ञः जनकस्य एका कन्या भवति सीता नाम। ताम् बहवः नृपाः वृण्वन्ति। यः कः अपि वीरः शिवधनुः आरोप्य स्वबलम् दर्शयिष्यति, तस्मै एव जनकः कन्याम् सीताम् दास्यति न अन्यस्मै" इति उक्त्वा मुनिश्रेष्ठः मिथिलाम् उद्दिश्य प्रस्थानम् अकरोत्। सलक्ष्मणः रामः अपि तम् अन्वगच्छत्।

---

(२७) सप्तविंशः पाठः।

अथ ते सर्वे अपि मिथिलाम् प्राप्ताः यज्ञवाटम् च उपागताः। रामः अब्रवीत्—"अयम् यज्ञवाटः। अत्र

नानादेश-निवासिनः वेदाध्ययन-शालिनः ब्राह्मणाः आगताः दृश्यन्ते । अहो शोभना यज्ञ-समृद्धिः महात्मनः जनकस्य ! वयम् कुत्र वत्स्यामः ? " इति । रामस्य तत् वचनम् श्रुत्वा, विश्वामित्रः विविक्ते सलिलायुते देशे निवेशम् अकरोत् ।

विश्वामित्रम् अनुप्राप्तम् श्रुत्वा राजा जनकः त्वरितम् तस्य समीपम् अगच्छत्, तम् च अपूजयत्। मुनिः अपि जनकस्य पूजाम् स्वीकृत्य, तस्य कुशलम् यज्ञस्य च निर्विघ्नताम् अपृच्छत् । राजा अवदत्—"भगवन्, एते मुनयः भवान् च आसनानि अलंकुर्वन्तु । धन्यः अस्मि, अनुगृहीतः अस्मि, यत् एभिः मुनिभिः सह मम यज्ञोपसदनम् प्राप्तः असि" इति ।

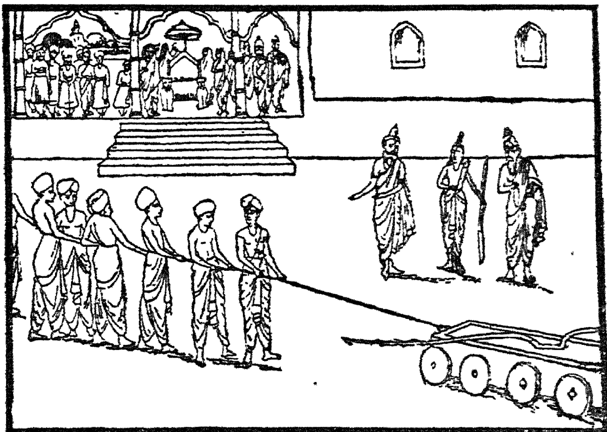
(२८) अष्टाविंशः पाठः ।

जनकः बद्धाञ्जलिः अवदत्—"भगवन्, कौ इमौ कुमारौ वीरौ धनुर्धरौ ? कस्य पुत्रौ ? तत् श्रोतुम् इच्छामि" इति । जनकस्य तत् वचनम् श्रुत्वा, विश्वामित्रः अवदत्—"राजन्, इमौ क्षत्रियौ अयोध्यानाथस्य दशरथस्य पुत्रौ रामलक्ष्मणौ लोकविश्रुतौ । यत् शैवम् धनुः तव कोशागारे तिष्ठति, तत् द्रष्टुकामौ । तत् आभ्याम् दर्शय । तस्य धनुःश्रेष्ठस्य

दर्शनात् कृतकामौ यथेष्टम् गमिष्यतः" इति। मुनेः तत् वचनम् श्रुत्वा जनकः प्रत्यभाषत—"बाढम्। धनुः आभ्याम् दर्शयिष्यामि। अन्यत् च निवेदनीयम्। अस्ति मम कन्या सीता नाम। 'यः कः अपि वीरः अस्य धनुषः आरोपणम् करिष्यति, तस्मै एव सुताम् सीताम् दास्यामि, न अन्यस्मै' इति मे प्रतिज्ञा। वयम् प्रासादम् गच्छाम धनुः च पश्याम" इति।

---

(२९) एकोनत्रिंशः पाठः।

जनकेन आदिष्टाः सचिवाः कोशागारम् अगच्छन्। कोशागारस्य द्वारम् सदा अर्गलेन पिहितम्

अभवत्, यतः बहुमूल्यानि वस्तूनि तत्र रक्षणार्थम् निहितानि आसन्। शिवस्य धनुः अपि तत्र एव निहितम् आसीत्। द्वारम् निरर्गलीकृत्य, बहूनाम् नराणाम् साहाय्येन एकस्याम् अष्टचक्रायाम् लोह-घटितायाम् मञ्जूषायाम् धनुः निधाय, बहवः नराः मञ्जूषाम् रज्ज्वा कथंचन समवहन्, यथा आलेख्ये दृश्यते। ताम् च पुरतः कृत्वा, सचिवाः प्रासादस्य प्राङ्गणम् अगच्छन्। आनीतम् धनुः दृष्ट्वा विश्वामित्रः अवदत्—"वत्स राम, पश्य इदम् धनुः" इति। रामः अपि यत्र सा मञ्जूषा स्थिता तत्र गत्वा, धनुः च दृष्ट्वा अब्रवीत्—"अस्य धनुषः तोलने पूरणे अपि च यतिष्ये" इति। "बाढम्, यतस्व" इति राजा जनकः प्रत्यभाषत।

---

(३०) त्रिंशः पाठः।

अहो माधुर्यम् अस्य दृश्यस्य! इदम् प्राङ्गणम् जनकस्य प्रासादस्य। तस्य परस्तात् रम्यम् उपवनम् दृश्यते। प्राङ्गणे च मन्दिरम् भवति। मन्दिरस्य स्तम्भाः सोपानम् च, तथा एव प्राङ्गणस्य भूमिः अपि, सर्वाणि धवलानि स्फटिकमयानि दृश्यन्ते। मन्दिरप्रवेशे सिंहासनम्, तस्य उपरि छत्रम् च भवति। सिंहासनस्य अग्रतः वृद्धः राजा जनकः विस्मितः इव तिष्ठति।

श्रीमत्सुबोध-संस्कृतम् ।
or Easy Steps to Sanskrit (" Independence " Edition 1955)
by B. B. Kamat

चित्रकार-महाशयाः—श्रीमंत बाळासाहेब पंत प्रतिनिधि (माजी) राजासाहेब (औंध)

तस्य दक्षिणतः च तस्य कन्या सीता। सा अपि विस्मिता, किञ्चित् हर्षिता अपि च दृश्यते। प्राङ्गणे च कतिपयाः जटा-धराः मुनयः, मुकुट-धराः राज-पुत्राः, अन्ये च नानाविध–शिरो–वस्त्र–धराः नराः तिष्ठन्ति। सर्वे अपि हस्त-प्रक्षेपात् विस्मिताः इव दृश्यन्ते। किम् नु तत् अद्भुतम् येन एते विस्मयन्ते? एषः श्यामलः रम्यमूर्तिः चाप-धरः कुमारः सर्वेषाम् विस्मयस्य कारणम्। शिवधनुः न केवलम् तेन तोलितम्, किंतु लीलया पूरयित्वा, मौर्वीम् च आकर्णम् आकृष्य, तेन तत् मध्ये भग्नम् अपि !!!

---

(३१) एकत्रिंशः पाठः।

"अहो बत महत् चित्रम्! अहो आश्चर्यम्! अहो वीर्यम् अस्य कुमारस्य! इदम् मया न तर्कितम्! 'यः कः अपि वीरः शिवधनुषः आरोपणम् करिष्यति, तस्मै एव सीताम् दास्यामि, न अन्यस्मै' इति मम प्रतिज्ञा अद्य सत्या भविष्यति। रामम् भर्तारम् आसाद्य सीता अस्माकम् कुलस्य कीर्तिम् वर्धयिष्यति। प्राणेभ्यः अपि प्रियाम् मम सुताम् रामाय दास्यामि। अयोध्याम् शीघ्रम् गत्वा दूताः राज्ञे दशरथाय इदम् वृत्तम् कथयन्तु, तम् च मिथिलाम् आनयन्तु" इति।

एवम् उक्त्वा जनकः दूतान् अयोध्याम् अहिनोत् । अयोध्याम् गत्वा, दशरथस्य प्रासादम् च प्राप्य, दूताः सिंहासने स्थितम् वृद्धम् नृपम् अपश्यन्, अञ्जलिम् च बद्ध्वा तम् अवदन्—

---

(३२) द्वात्रिंशः पाठः ।

" महाराज, मिथिलानाथः जनकः स्नेह-संयुक्तेन मधुरेण वचनेन देवस्य कुशलम् पृच्छति । मिथिला-वृत्तान्तस्य निवेदनार्थम् वयम् देवस्य समीपम् प्रेषिताः । बहवः राजानः जनकस्य कन्याम् सीताम् अवृण्वन् । राज्ञः जनकस्य प्रतिज्ञा तु ' यः कः अपि वीरः शिवधनुषः आरोपणम् करिष्यति, तस्मै एव सीताम् दास्यामि, न अन्यस्मै ' इति विदिता एव । धनुषः आरोपणे असमर्थाः ते सर्वे अपि राजानः विमुखीभूताः । रामभद्रेण पुनः न केवलम् तत् धनुः आरोपितम्, किन्तु मौर्वीम् आकर्णम् आकृष्य मध्ये भग्नम् अपि ! तस्मात् महाराजः जनकः सीताम् रामाय, ऊर्मिलाम् च लक्ष्मणाय दातुम् इच्छति । देवम् च सपरिवारम् तत्र आह्वयति । श्रुत्वा देवः प्रमाणम् " इति । दूतानाम् वचनेन राजा परम-हर्षितः अभवत् ।

(३३) त्रयस्त्रिंशः पाठः ।

राजा सचिवान् अब्रवीत्—"श्रुतम् एव भवद्भिः दूतानाम् वचनम् । यदि अयम् संबन्धः वः रोचते, शीघ्रम् मिथिलाम् पुरीम् गच्छाम । काल-क्षेपः मा भवतु" इति । "बाढम्" इति सचिवाः अब्रुवन् । तेन वचनेन प्रहृष्टः राजा अवदत्—"श्वः गमिष्यामः" इति । दूताः च ताम् रात्रिम् सुखेन अयोध्यायाम् अवसन् ।

व्यतीतायाम् रात्र्याम्, राजा सचिवम् एकम् आदिशत्—"अद्य पुष्कलम् धनम् आदाय, धनाध्यक्षाः अग्रे व्रजन्तु । वसिष्ठवामदेवादयः द्विजाः अग्रे गच्छन्तु । चतुरङ्गम् सैन्यम् च शीघ्रम् सज्जम् भवतु । यथा कालक्षेपः न भवेत्, तथा संभाराः क्रियन्ताम्" इति । नृपः रथम् आरुह्य अग्रतः अगच्छत् । चतुरङ्गम् सैन्यम् च तम् अन्वगच्छत् ।

---

(३४) चतुस्त्रिंशः पाठः ।

मिथिलाम् उपागतस्य दशरथस्य समीपम् गत्वा, परम-हर्षितः च भूत्वा, जनकः अवदत्—"महाराज, स्वागतम् ते ! दिष्ट्या प्राप्तः असि । दिष्ट्या सर्वैः द्विज-श्रेष्ठैः सह भगवान् वसिष्ठः प्राप्तः । युष्माभिः

सह संबन्धेन संभावितम् मे कुलम्" इति। परस्पर-समागमेन परमहर्षितानाम् सर्वेषाम् मुनीनाम् सुखेन रात्रिः व्यतीता।

अथ अन्येद्युः समन्त्री सोपाध्यायः सबान्धवः दशरथः जनकस्य प्रासादम् अगच्छत्। 'कन्यायाः प्रतिग्रहे प्रदाने वा कुलम् वक्तव्यम्' इति संप्रदायः। तम् अनुसृत्य इक्ष्वाकूणाम् कुलम् कुलगुरुणा वसिष्ठेन परिकीर्तितम्। विदेहानाम् कुलम् तु सर्ववेदशास्त्रेषु प्रवीणेन जनकेन स्वयम् एव परिकीर्तितम्।

(३५) पञ्चत्रिंशः पाठः।

दशरथः—मम पुत्रयोः रामलक्ष्मणयोः अर्थे तव सुते वरये।

जनकः (सहर्षम्)—वध्वौ ददामि, सीताम् रामाय, द्वितीयाम् ऊर्मिलाम् च लक्ष्मणाय। त्रिः ददामि। अत्र न संशयः।

विश्वामित्रः—अनुपमम् अत्रभवतोः कुलद्वयम्। योग्यः च अयम् धर्म-संबन्धः। रामलक्ष्मणयोः सीतोर्मिलाभ्याम् सह संबन्धः रूपेण अपि योग्यः एव। अन्यत् च चिन्तनीयम्। यत् वसिष्ठस्य मम च वाञ्छि-

तम् तत् श्रूयताम् । तव यवीयसः भ्रातुः राज्ञः कुश-ध्वजस्य सुते, माण्डवीम् श्रुतकीर्तिम् च, भरतशत्रुघ्नाभ्याम् दातुम् अर्हसि ।

जनकः (बद्धाञ्जलिः)–निजकुलम् धन्यम् मन्ये यत् अस्माकम् ईप्सितम् अनायासेन एव लभ्यते । एवम् भवतु । उभौ भरतशत्रुघ्नौ अपि भार्ये भजेताम् । एकस्मिन् एव दिने चत्वारः वराः चतसृणाम् वधूनाम् पाणीन् गृह्णन्तु ।

(एवम् निर्वृत्ते वाङ्निश्चये, जनकम् आपृच्छ्य दशरथः स्वम् आलयम् अगच्छत् । विवाहपूर्वगान् संस्कारान् च अकरोत् ।)

---

(३६) षट्त्रिंशः पाठः ।

अथ अपरेद्युः शुभे मुहूर्ते वसिष्ठादयः ऋषयः वरैः सह यज्ञवाटम् उद्दिश्य प्रस्थिताः । तत्पूर्वम् एव तत्र गत्वा आभरण-भूषिताः रामादयः पितुः जनकस्य समीपम् अतिष्ठन् । वधूभिः सहितः जनकः वेदीसमीपम् स्थित्वा तान् प्रत्यैक्षत । वेदी गन्धपुष्पादिभिः अलंकृता आसीत् । वेदीम् परितः च विविधानि अर्घ्यपात्राणि आसन् । वेद्याम् मन्त्रपूर्वकम् अग्निम् आधाय वसिष्ठः अजुहोत् । ततः सीताम् समानीय, ताम् च रामस्य अभिमुखम्

संस्थाप्य अग्नेः समक्षम् जनकः अवदत्—"इयम् सीता मम सुता तव सहधर्मचारिणी । एनाम् प्रतीच्छ । पाणिना पाणिम् गृहाण । लक्ष्मण, आगच्छ । ऊर्मिलाम् प्रतीच्छ । पाणिना पाणिम् गृहाण । भरत, आगच्छ । माण्डव्याः पाणिम् पाणिना गृहाण । शत्रुघ्न, आगच्छ । श्रुतकीर्त्याः पाणिम् पाणिना गृहाण । पतिव्रताः छायाः इव एताः युष्मान् अनुगमिष्यन्ति"। इति उक्त्वा राजा तेषाम् हस्तेषु मन्त्रपूतम् उदकम् अपातयत् ।

"सर्वे भवन्तः सौम्याः च सुचरितव्रताः च भार्याभिः तथैव वर्तन्ताम्" इति ।

जनकस्य तत् वचनम् श्रुत्वा चत्वारः वराः चतसृणाम् वधूनाम् हस्तान् हस्तैः अस्पृशन् । सभार्याः अग्निम् वेदीम् राजानम् ऋषीन् च त्रिः प्रदक्षिणी-कृत्य, विधिपूर्वकम् विवाहम् अकुर्वन् ।

---

(३७) सप्तत्रिंशः पाठः ।

एवम् निर्वृत्ते विवाहे, विश्वामित्रः महामुनिः राजानौ आपृच्छ्य स्वम् आश्रमम् अगच्छत् । गते च विश्वामित्रे, दशरथः अपि जनकम् आपृच्छ्य अयोध्याम् उद्दिश्य प्रस्थानम् अकरोत् ।

श्रीमत्सुबोध-संस्कृतम् ।
or Easy Steps to Sanskrit (" Independence " Edition 1955)
by B. B. Kamat

चित्रकार-महाशयाः—श्रीमंत बाळासाहेब पंत प्रतिनिधि (माजी) राजासाहेब (औंध)

अथ अयोध्याम् गच्छतः दशरथस्य परिवारः मार्गे सहसा एव ससंभ्रमः अभवत् । तत्र प्राप्तः जटा-धरः जमदग्नि-पुत्रः परशुरामः तस्य संभ्रमस्य कारणम् । तस्य पिता जमदग्निः केनचित् क्षत्रियेण हतः । तस्मात् तेन क्षत्रियकुलानि अनेकशः उत्सादितानि । 'न खलु दशरथस्य कुलम् अद्य एषः उत्सादयिष्यति' इति सर्वे मिथः अजल्पन् ।

वसिष्ठप्रमुखाः ऋषयः अर्घ्येण जामदग्न्यम् रामम् अपूजयन् । ताम् ऋषिदत्ताम् पूजाम् प्रतिगृह्य, जामदग्न्यः रामः दाशरथिम् रामम् अभ्यभाषत—"राम, दाशरथे राम, श्रुतम् मया तव वीर्यम् । श्रुतम् च तत् शिवधनुषः भेदनम् । पश्य इदम् अपरम् महत् धनुः वैष्णवम् । अस्मिन् बाणम् आरोप्य स्वम् बलम् दर्शय । यदि इच्छसि, द्वन्द्वम् ते दास्यामि" इति ।

(३८) अष्टात्रिंशः पाठः ।

परशुरामस्य तत् वचनम् श्रुत्वा, विषण्णवदनः दीनः बद्धाञ्जलिः दशरथः अवदत्—"भगवन्, मम पुत्राः अद्यापि बालाः एव । बालेभ्यः अभयम् दातुम् अर्हसि । बालेषु हतेषु, कथम् नु वयम् जीवाम ? सर्वविनाशम् मा कुरु" इति । ऋषयः अपि अब्रुवन्

"भगवन्, जामदग्न्य, प्रसीद। क्षमा वीरस्य भूषणम्" इति। क्रुद्धः दाशरथिः तु जामदग्न्यस्य हस्तात् तत् वैष्णवम् धनुः बाणम् च प्रतिगृह्य अवदत्—"यदि माम् अवजानासि, पश्य एतम् मे पराक्रमम्" इति। धनुषि बाणम् च सन्धाय जामदग्न्यम् अब्रवीत्—"अयम् वैष्णवः बाणः मोघः न पतति। ब्राह्मणः असि इति मम पूज्यः। तस्मात् इमम् प्राणहरम् बाणम् त्वयि मोक्तुम् न इच्छामि। तत् कथय मे। कः अन्यः हन्तव्यः?" इति। तत् महत् अद्भुतम् दृष्ट्वा परशुरामः गर्वपरिहारात् जडीकृतः अभवत्।

एवम् निर्जिते परशुरामे, निर्विघ्नः परमहर्षितः दशरथः अयोध्याम् उद्दिश्य प्रस्थितः, तत्र प्राप्तः च। राज-प्रवेश-समये पुरी सिक्त-राजपथा प्रकीर्ण-कुसुमोत्करा नाना-ध्वजालंकृता मङ्गल-वादन-निनादिता जनौघ-समलंकृता च अभवत्। पौरेषु च महान् उत्सवः आसीत्।

(३९) एकोनचत्वारिंशः पाठः।

छात्रः अशोकः—भगवन्, श्रुतम् मया श्रीरामस्य रमणीयम् वृत्तम् विवाहपर्यन्तम्। प्रष्टव्यम् च किञ्चित् भवति,—अपि भवति स्म रामस्य प्रीतिः कथासु?

गुरुः—अथ किम् । विश्वामित्र-समागमे रामेण नानाविधाः चित्राः रम्याः च कथाः श्रुताः एव । यथा । वामनरूपस्य विष्णोः । भगीरथ-प्रयत्नानाम् । नृपस्य विश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षिपदगतस्य । तासाम् सर्वासाम् अद्भुतानाम् कथानाम् अत्र अवसरः न विद्यते । श्रवणमात्रेण तृप्तिः अपि न ते भविष्यति । तस्मात् श्रीसुबोध-संस्कृतम् तथा च किञ्चित् व्याकरणम् अपि सम्यक् अधीष्व । अथ सुपरिचितेषु गीर्वाणवाणी-रचना-विशेषेषु, श्रीमद्वाल्मीकीये रामायणे ताः ताः चित्रकथाः समग्रम् च रामचरितम् पठिष्यसि ।

अशोकः—यथाज्ञापयति भवान् ।

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे ।
रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः ॥
रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहम् ।
रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर ॥

तथाऽस्तु । शुभम् भवतु ।

आदौ रामतपोवनाधिगमनम् हत्वा मृगं कांचनम् ।
वैदेही-हरणम् जटायु-मरणम् सुग्रीव-संभाषणम् ॥
वालीनिर्दलनं समुद्रतरणम् लंकापुरी-दाहनम् ।
पश्चाद्रावण-कुंभकर्णहननम् एतद्धि रामायणम् ॥

सुभाषितानि

(सार्थकण्ठपाठार्थम्)

उमादेवी यस्य माता पिता यस्य च शङ्करः ।
मूषको वाहनं यस्य स मां पातु गजाननः ॥
मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम् । (82)
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानंदमाधवम् ॥
वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।
देवकीपरमानंदं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥
काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिक-काकयोः ।
वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥ (87)
पुस्तक-स्था तु या विद्या परहस्तगतं धनम् ।
कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद् धनम् ॥ (87)
दृष्टिपूतं न्यस्येत् पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् । (57 IV)
शास्त्रपूतं वदेद् वाक्यं मनःपूतं समाचरेत् ॥
त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥
धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ।
पञ्च यत्र न वर्तन्ते न तत्र दिवसं वसेत् ॥
यस्मिन्देशे न संमानो न प्रीतिर्न च बान्धवाः ।
न च विद्यागमः कश्चित् तं देशं परिवर्जयेत् ॥
यन्निमित्तं भवेच्छोको दुःखं वा त्रास एव वा ।
आयासो वा यतः शूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ॥
सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः । (8)
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ (5)
दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् । (8)
मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम् ॥
उपकारोऽपि नीचानामपकाराय जायते ।
पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ॥
सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात्क्रूरतरः खलः । (88)
मन्त्रेण शाम्यते सर्पो न खलः शाम्यते कदा ॥ (62)

येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥
यद्यद् आचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥
अलंकारप्रियो विष्णुरभिषेकप्रियः शिवः ।
नमस्कारप्रियो भानुर्ब्राह्मणो भोजनप्रियः ॥
काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् (9)
व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥
अलसस्य कुतो विद्याऽविद्यस्य च कुतो धनम् ।
अधनस्य कुतो मित्रं अमित्रस्य कुतः सुखम् ॥
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ च मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महताम् धनम्॥ (10)
अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।
प्रारब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥
प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः (68)
प्रारब्धमुत्तमजनाः न परित्यजन्ति ॥
एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान्परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानवराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥
संभ्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ।
विनयो वंशमाख्याति देशमाख्याति भाषितम् ॥
शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे । [प्रतिशैलम्]
साधवो न हि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥
अस्मासु कलहे प्राप्ते वयं पञ्च शतं च ते । (40)
अन्यैस्तु कलहे प्राप्ते वयं पञ्चाधिकं शतम् ॥
आपदि मित्रपरीक्षा शूरपरीक्षा रणाङ्गणे भवति । (22)
विनये वंशपरीक्षा स्त्रियः परीक्षा धनक्षये भवति ॥
ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।
तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्ट-विपुष्टयोः ॥

उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् ।
विरक्तस्य तृणं भार्या निस्पृहस्य तृणं जगत् ॥
शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः ।
वक्ता दशसहस्रेषु दाता लक्षेषु वा न वा ॥ (३)
गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
अथवा विद्यया विद्या चतुर्थी नोपलभ्यते ॥
विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः ॥
स्वगृहे पूज्यते मूर्खः स्वग्रामे पूज्यते प्रभुः ।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ (62)
प्रदोषे दीपकश्चन्द्रः प्रभाते दीपको रविः ।
त्रैलोक्ये दीपको धर्मः सुपुत्रः कुल-दीपकः ॥
कोकिलानां स्वरो रूपं नारीरूपं पतिव्रतम् ।
विद्या रूपं कुरूपाणां क्षमा रूपं तपस्विनाम् ॥
विरला जानन्ति गुणान् विरलाः कुर्वन्ति निर्धने स्नेहम् ।
विरलाः परकार्यरताः परदुःखेनापि दुःखिता विरलाः ॥
गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो
बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः । (४)

आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।
सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुध्यात्मना वा प्रकृतिस्वभावात् ।
करोमि यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥

शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभांगम् ।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥

श्री

धन्यवाद—इस पुस्तक के व्याकरण विभाग, शब्दकोश आदि के हिन्दी अनुवाद के कार्य में, तथा उसकी छपाई के शुद्धिकरण के कार्य में, पूना के **रामभाऊ काशिनाथराव गोरे** एम. ए. (हिन्दी, काशी हिन्दी विश्वविद्यालय); बी. एस्. सी.; साहित्यविशारद (प्रयाग), इनसे बहुमूल्य सहायता प्राप्त हुई है, जिसके लिये आप को लेखक की ओर से हार्दिक धन्यवाद दिये जाते हैं।

अथ व्याकरण-विभागः ।

सूचनाः—इस प्रारंभिक पुस्तकमें अपवाद प्रायः छोड दिये गये हैं।

संस्कृत भाषा में,—

(१) विभक्तियाँ (cases) आठ होती हैं जिनके नाम नीचे दिये जाते हैं।

(हिन्दी)	(संस्कृत)	(हिन्दी)	(संस्कृत)
(१) (कर्ता-कारक)	प्रथमा विभक्तिः	(५) (अपादान-कारक)	पञ्चमी वि०
(२) (कर्म-कारक)	द्वितीया ,,	(६) (संबन्ध-कारक)	षष्ठी ,,
(३) (करण-कारक)	तृतीया ,,	(७) (अधिकरण-कारक)	सप्तमी ,,
(४) (संप्रदान-कारक)	चतुर्थी ,,	(८) (संबोधन-कारक)	संबोधनम्

(इस पुस्तक में, " प्रथमा, " " द्वितीया, " आदि संस्कृत संज्ञाएँ मात्र काम में लायी जाएँगी।

(२) वचन (numbers) तीन होते हैं,—

एकवचनम्, द्विवचनम्, बहुवचनम् ।

सभी भारतीय भाषाओं में सिर्फ़ दो वचन होते हैं,—

एकवचन और बहुवचन (या अनेकवचन)

(३) लिंग (genders) तीन होते हैं,—

पुँल्लिंगम्, स्त्रीलिंगम्, नपुंसकलिंगम्

हिन्दी में दो ही लिंग होते हैं,— (पुँल्लिंग और स्त्रीलिंग)

अथ शब्दरूपावलिः—(सुबन्त)

(संज्ञाएँ और विशेषण आदि)

अथ पुँल्लिंगिनः शब्दाः—

(१) वालक (लड़का)

(एक)	(दो)	(तीन और तीनसे ज़्यादा)	
एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्	
१ वालकः	वालकौ	वालकाः	प्रथमा
२ वालकम्	वालकौ	वालकान्	द्वितीया
३ वालकेन	वालकाभ्याम्	वालकैः	तृतीया
४ वालकाय	वालकाभ्याम्	वालकेभ्यः	चतुर्थी
५ वालकात्	वालकाभ्याम्	वालकेभ्यः	पञ्चमी
६ वालकस्य	वालकयोः	वालकानाम्	षष्ठी
७ वालके	वालकयोः	वालकेषु	सप्तमी
८ हे वालक	हे वालकौ	हे वालकाः	संबोधनम्

इसी प्रकार रामः, विश्वामित्रः, राक्षसः, अश्वः, आदि।

(२) मुनि (ऋषि)

१ मुनिः	मुनी	मुनयः	प्रथमा
२ मुनिम्	मुनी	मुनीन्	द्वितीया
३ मुनिना	मुनिभ्याम्	मुनिभिः	तृतीया
४ मुनये	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः	चतुर्थी
५ मुनेः	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः	पञ्चमी
६ मुनेः	मुन्योः	मुनीनाम्	षष्ठी
७ मुनौ	मुन्योः	मुनिषु	सप्तमी
८ हे मुने	हे मुनी	हे मुनयः	संबोधनम्

इसी प्रकार रविः, अतिथिः आदि।

(३) गुरु (गुरु)

१ गुरुः	गुरू	गुरवः	प्रथमा
२ गुरुम्	गुरू	गुरून्	द्वितीया

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
३ गुरुणा	गुरुभ्याम्	गुरुभिः	तृतीया
४ गुरवे	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः	चतुर्थी
५ गुरोः	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः	पञ्चमी
६ गुरोः	गुर्वोः	गुरूणाम्	षष्ठी
७ गुरौ	गुर्वोः	गुरुषु	सप्तमी
८ हे गुरो	हे गुरू	हे गुरवः	संबोधनम्

इसी प्रकार भानुः, सुबाहुः, आदि ।

(४) पितृ (बाप)

१ पिता	पितरौ	पितरः	प्रथमा
२ पितरम्	पितरौ	पितॄन्	द्वितीया
३ पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः	तृतीया
४ पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः	चतुर्थी
५ पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः	पञ्चमी
६ पितुः	पित्रोः	पितॄणाम्	षष्ठी
७ पितरि	पित्रोः	पितृषु	सप्तमी
८ हे पितर्	हे पितरौ	हे पितरः	संबोधनम्

इसी प्रकार भ्रातृ, जामातृ आदि ।

(५) कर्तृ (करनेवाला)

१ कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः	प्रथमा
२ कर्तारम्	कर्तारौ	कर्तॄन्	द्वितीया
३ कर्त्रा	कर्तृभ्याम्	कर्तृभिः	तृतीया
४ कर्त्रे	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः	चतुर्थी
५ कर्तुः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः	पञ्चमी
६ कर्तुः	कर्त्रोः	कर्तॄणाम्	षष्ठी
७ कर्तरि	कर्त्रोः	कर्तृषु	सप्तमी
८ हे कर्तर्	हे कर्तारौ	हे कर्तारः	संबोधनम्

इसी प्रकार भर्तृ, श्रोतृ, रक्षितृ आदि।

(६) राजन् (राजा)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
१	राजा	राजानौ	राजानः	प्रथमा
२	राजानम्	राजानौ	राज्ञः	द्वितीया
३	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः	तृतीया
४	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः	चतुर्थी
५	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः	पञ्चमी
६	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्	षष्ठी
७	राज्ञि-राजनि	राज्ञोः	राजसु	सप्तमी
८	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः	संबोधनम्

इसी प्रकार महिमन्, लघिमन्, आदि।

(७) आत्मन् (आप, आत्मा)

१	आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः	प्रथमा
२	आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः	द्वितीया
३	आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः	तृतीया
४	आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	चतुर्थी
५	आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	पञ्चमी
६	आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्	षष्ठी
७	आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु	सप्तमी
८	हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मानः	संबोधनम्

इसी प्रकार महात्मन्, ब्रह्मन् आदि।

(८) सुखिन् (सुखी)

१	सुखी	सुखिनौ	सुखिनः	प्रथमा
२	सुखिनम्	सुखिनौ	सुखिनः	द्वितीया
३	सुखिना	सुखिभ्याम्	सुखिभिः	तृतीया
४	सुखिने	सुखिभ्याम्	सुखिभ्यः	चतुर्थी
५	सुखिनः	सुखिभ्याम्	सुखिभ्यः	पञ्चमी
६	सुखिनः	सुखिनोः	सुखिनाम्	षष्ठी
७	सुखिनि	सुखिनोः	सुखिषु	सप्तमी
८	हे सुखिन्	हे सुखिनौ	हे सुखिनः	संबोधनम्

इसी प्रकार वनवासिन्, एकाकिन्, पक्षिन्, करिन् आदि।

(९) भगवत् (भाग्यवाला)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
१	भगवान्	भगवन्तौ	भगवन्तः	प्रथमा
२	भगवन्तम्	भगवन्तौ	भगवतः	द्वितीया
३	भगवता	भगवद्भ्याम्	भगवद्भिः	तृतीया
४	भगवते	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्यः	चतुर्थी
५	भगवतः	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्यः	पञ्चमी
६	भगवतः	भगवतोः	भगवताम्	षष्ठी
७	भगवति	भगवतोः	भगवत्सु	सप्तमी
८	हे भगवन्	हे भगवन्तौ	हे भगवन्तः	संबोधनम्

इसी प्रकार भवत, श्रीमत, धीमत, यावत् आदि।

(१०) महत् (बड़ा)

१	महान्	महान्तौ	महान्तः	प्रथमा
८	हे महन्	हे महान्तौ	हे महान्तः	संबोधनम्
२	महान्तम्	महान्तौ	महतः	द्वितीया
३	महता	महद्भ्याम्	महद्भिः	तृतीया

इस के आगे के रूप 'भगवत' की तरह कीजिये।

(११) गच्छन् (जानेवाला) [वर्त० कालवाचक विशेषण]

१	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः	प्रथमा
२	गच्छन्तम्	गच्छन्तौ	गच्छतः	द्वितीया
३	गच्छता	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भिः	तृतीया
४	गच्छते	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः	चतुर्थी
५	गच्छतः	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः	पञ्चमी
६	गच्छतः	गच्छतोः	गच्छताम्	षष्ठी
७	गच्छति	गच्छतोः	गच्छत्सु	सप्तमी
८	हे गच्छन्	हे गच्छन्तौ	हे गच्छन्तः	संबोधनम्

इसी प्रकार से कुर्वत, वसत, पश्यत, आदि। (देखिये अंक ६६)

(१२) भूभृत् (राजा)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
१ भूभृत्	भूभृतौ	भूभृतः	प्रथमा
२ भूभृतम्	भूभृतौ	भूभृतः	द्वितीया
३ भूभृता	भूभृद्भ्याम्	भूभृद्भिः	तृतीया
४ भूभृते	भूभृद्भ्याम्	भूभृद्भ्यः	चतुर्थी
५ भूभृतः	भूभृद्भ्याम्	भूभृद्भ्यः	पञ्चमी
६ भूभृतः	भूभृतोः	भूभृताम्	षष्ठी
७ भूभृति	भूभृतोः	भूभृत्सु	सप्तमी
८ हे भूभृत्	हे भूभृतौ	हे भूभृतः	संबोधनम्

इसी प्रकार मरुत्, सुहृद्, ऋत्विज्, पयोमुच्, आदि।

(१३) चन्द्रमस् (चन्द्र)

१ चन्द्रमाः	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः	प्रथमा
२ चन्द्रमसम्	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः	द्वितीया
३ चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभिः	तृतीया
४ चन्द्रमसे	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः	चतुर्थी
५ चन्द्रमसः	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः	पञ्चमी
६ चन्द्रमसः	चन्द्रमसोः	चन्द्रमसाम्	षष्ठी
७ चन्द्रमसि	चन्द्रमसोः	चन्द्रमःसु–मस्सु	सप्तमी
८ हे चन्द्रमः	हे चन्द्रमसौ	हे चन्द्रमसः	संबोधनम्

इसी प्रकार दिवौकस्, वनौकस्, आदि।

(१४) विद्वस् (विद्वान्)

१ विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः	प्रथमा
२ विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः	द्वितीया
३ विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः	तृतीया
४ विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः	चतुर्थी
५ विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः	पञ्चमी
६ विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्	षष्ठी
७ विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु	सप्तमी
८ हे विद्वन्	हे विद्वांसौ	हे विद्वांसः	संबोधनम्

अथ स्त्रीलिंगिनः शब्दाः ।

(१५) कन्या (कन्या)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
१	कन्या	कन्ये	कन्याः	प्रथमा
२	कन्याम्	कन्ये	कन्याः	द्वितीया
३	कन्यया	कन्याभ्याम्	कन्याभिः	तृतीया
४	कन्यायै	कन्याभ्याम्	कन्याभ्यः	चतुर्थी
५	कन्यायाः	कन्याभ्याम्	कन्याभ्यः	पञ्चमी
६	कन्यायाः	कन्ययोः	कन्यानाम्	षष्ठी
७	कन्यायाम्	कन्ययोः	कन्यासु	सप्तमी
८	हे कन्ये	हे कन्ये	हे कन्याः	संबोधनम्

इसी प्रकार शाला, सीता, कौसल्या आदि।

(१६) भूमि (जमीन)

१	भूमिः	भूमी	भूमयः	प्रथमा
२	भूमिम्	भूमी	भूमीः	द्वितीया
३	भूम्या	भूमिभ्याम्	भूमिभिः	तृतीया
४	भूमये-भूम्यै	भूमिभ्याम्	भूमिभ्यः	चतुर्थी
५	भूमेः-भूम्याः	भूमिभ्याम्	भूमिभ्यः	पञ्चमी
६	भूमेः-भूम्याः	भूम्योः	भूमीनाम्	षष्ठी
७	भूमौ-भूम्याम्	भूम्योः	भूमिषु	सप्तमी
८	हे भूमे	हे भूमी	हे भूमयः	संबोधनम्

इसी प्रकार मतिः, कीर्तिः, आदि।

(१७) नदी (नदी)

१	नदी	नद्यौ	नद्यः	प्रथमा
२	नदीम्	नद्यौ	नदीः	द्वितीया
३	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः	तृतीया
४	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	चतुर्थी
५	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	पञ्चमी

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
६ नद्याः	नद्योः	नदीनाम्	षष्ठी
७ नद्याम्	नद्योः	नदीषु	सप्तमी
८ हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः	संबोधनम्

इसी प्रकार कैकयी, दासी, आदि।

(१८) धेनु (गौ)

१ धेनुः	धेनू	धेनवः	प्रथमा
२ धेनुम्	धेनू	धेनूः	द्वितीया
३ धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः	तृतीया
४ धेनवे-धेन्वै	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः	चतुर्थी
५ धेनोः-धेन्वाः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः	पञ्चमी
६ धेनोः-धेन्वाः	धेन्वोः	धेनूनाम्	षष्ठी
७ धेनौ-धेन्वाम्	धेन्वोः	धेनुषु	सप्तमी
८ हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः	संबोधनम्

(१९) वधू (वधू)

१ वधूः	वध्वौ	वध्वः	प्रथमा
२ वधूम्	वध्वौ	वधूः	द्वितीया
३ वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः	तृतीया
४ वध्वै	वधूभ्याम्	वधूभ्यः	चतुर्थी
५ वध्वाः	वधूभ्याम्	वधूभ्यः	पञ्चमी
६ वध्वाः	वध्वोः	वधूनाम्	षष्ठी
७ वध्वाम्	वध्वोः	वधूषु	सप्तमी
८ हे वधु	हे वध्वौ	हे वध्वः	संबोधनम्

इसी प्रकार श्वश्रू, चमू, आदि।

(२०) मातृ (माँ)

१ माता	मातरौ	मातरः	प्रथमा
२ मातरम्	मातरौ	मातॄः	द्वितीया
३ मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः	तृतीया
४ मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः	चतुर्थी

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
५ मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः	पञ्चमी
६ मातुः	मात्रोः	मातृणाम्	षष्ठी
७ मातरि	मात्रोः	मातृषु	सप्तमी
८ हे मातर्	हे मातरौ	हे मातरः	संबोधनम्

इसी प्रकार दुहितृ, ननान्दृ, आदि।

(२१) स्वसृ (बहेन)

१ स्वसा	स्वसारौ	स्वसारः	प्रथमा
२ स्वसारम्	स्वसारौ	स्वसृः	द्वितीया
३ स्वस्रा	स्वसृभ्याम्	स्वसृभिः	तृतीया
४ स्वस्रे	स्वसृभ्याम्	स्वसृभ्यः	चतुर्थी
५ स्वसुः	स्वसृभ्याम्	स्वसृभ्यः	पञ्चमी
६ स्वसुः	स्वस्रोः	स्वसृणाम्	षष्ठी
७ स्वसरि	स्वस्रोः	स्वसृषु	सप्तमी
८ हे स्वसर्	हे स्वसारौ	हे स्वसारः	संबोधनम्

(२२) सरित् (नदी)

१ सरित्	सरितौ	सरितः	प्रथमा
२ सरितम्	सरितौ	सरितः	द्वितीया
३ सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः	तृतीया
४ सरिते	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः	चतुर्थी
५ सरितः	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः	पञ्चमी
६ सरितः	सरितोः	सरिताम्	षष्ठी
७ सरिति	सरितोः	सरित्सु	सप्तमी
८ हे सरित्	हे सरितौ	हे सरितः	संबोधनम्,

इसी प्रकार आपद् क्षुध् आदि।

(२३) वाच् (वाणी)

१ वाक्	वाचौ	वाचः	प्रथमा
२ वाचम्	वाचौ	वाचः	द्वितीया
३ वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः	तृतीया

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
४ वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	चतुर्थी
५ वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	पञ्चमी
६ वाचः	वाचोः	वाचाम्	षष्ठी
७ वाचि	वाचोः	वाक्षु	सप्तमी
८ हे वाक्	हे वाचौ	हे वाचः	संबोधनम्

इसी प्रकार स्रज् आदि।

अथ नपुंसकलिंगिनः शब्दाः।

(२४) वनम् (वन, अरण्य)

१ वनम्	वने	वनानि	प्रथमा
२ वनम्	वने	वनानि	द्वितीया
३ वनेन	वनाभ्याम्	वनैः	तृतीया
४ वनाय	वनाभ्याम्	वनेभ्यः	चतुर्थी
५ वनात्	वनाभ्याम्	वनेभ्यः	पञ्चमी
६ वनस्य	वनयोः	वनानाम्	षष्ठी
७ वने	वनयोः	वनेषु	सप्तमी
८ हे वन	हे वने	हे वनानि	संबोधनम्

इसी प्रकार मित्रम्, जलम्, आदि।

(२५) वारि (जल)

१ वारि	वारिणी	वारीणि	प्रथमा
२ वारि	वारिणी	वारीणि	द्वितीया
३ वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः	तृतीया
४ वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	चतुर्थी
५ वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	पञ्चमी
६ वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्	षष्ठी
७ वारिणि	वारिणोः	वारिषु	सप्तमी
८ हे वारे, हे वारि	हे वारिणी	हे वारीणि	संबोधनम्

इसी प्रकार सुधि आदि।

(२६)　　　　मधु (मध)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
१ मधु	मधुनी	मधूनि	प्रथमा
२ मधु	मधुनी	मधूनि	द्वितीया
३ मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः	तृतीया
४ मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	चतुर्थी
५ मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	पञ्चमी
६ मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्	षष्ठी
७ मधुनि	मधुनोः	मधुषु	सप्तमी
८ हे मधो, हे मधु	हे मधुनी	हे मधूनि	संबोधनम्

इसी प्रकार वस्तु, गुरु, इत्यादि (नपुंसकलिंगी विशेषण)

(२७)　　　　कर्तृ (विशेषण)

१ कर्तृ	कर्तृणी	कर्तॄणि	प्रथमा
२ कर्तृ	कर्तृणी	कर्तॄणि	द्वितीया
३ कर्तृणा	कर्तृभ्याम्	कर्तृभिः	तृतीया
४ कर्तृणे	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः	चतुर्थी
५ कर्तृणः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः	पञ्चमी
६ कर्तृणः	कर्तृणोः	कर्तॄणाम्	षष्ठी
७ कर्तृणि	कर्तृणोः	कर्तृषु	सप्तमी
८ हे कर्तृ	हे कर्तृणी	हे कर्तॄणि	संबोधनम्

(२८)　　　　जगत् (जग)

१ जगत्	जगती	जगन्ति	प्रथमा
२ जगत्	जगती	जगन्ति	द्वितीया
३ जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः	तृतीया
४ जगते	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः	चतुर्थी
५ जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः	पञ्चमी
६ जगतः	जगतोः	जगताम्	षष्ठी
७ जगति	जगतोः	जगत्सु	सप्तमी
८ हे जगत्	हे जगती	हे जगन्ति	संबोधनम्

(२९) महत् (बड़ा)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
१ महत्	महती	महान्ति	प्रथमा
८ हे महत्	हे महती	हे महान्ति	संबोधनम्
२ महत्	महती	महान्ति	द्वितीया

इस के आगे के रूप ' जगत् ' तरह कीजिये ।

(३०) पयस् (जल, दूध)

१ पयः	पयसी	पयांसि	प्रथमा
२ पयः	पयसी	पयांसि	द्वितीया
३ पयसा	पयोभ्याम्	पयोभिः	तृतीया
४ पयसे	पयोभ्याम्	पयोभ्यः	चतुर्थी
५ पयसः	पयोभ्याम्	पयोभ्यः	पञ्चमी
६ पयसः	पयसोः	पयसाम्	षष्ठी
७ पयसि	पयसोः	पयःसु-यस्सु	सप्तमी
८ हे पयः	हे पयसी	हे पयांसि	संबोधनम्

इसी प्रकार यशस्, तमस्, नभस्, रक्षस्, मनस् आदि ।

(३१) धनुस् (कमान)

१ धनुः	धनुषी	धनूंषि	प्रथमा
२ धनुः	धनुषी	धनूंषि	द्वितीया
३ धनुषा	धनुर्भ्याम्	धनुर्भिः	तृतीया
४ धनुषे	धनुर्भ्याम्	धनुर्भ्यः	चतुर्थी
५ धनुषः	धनुर्भ्याम्	धनुर्भ्यः	पञ्चमी
६ धनुषः	धनुषोः	धनुषाम्	षष्ठी
७ धनुषि	धनुषोः	धनुःषु-नुष्षु	सप्तमी
८ हे धनुः	हे धनुषी	हे धनूंषि	संबोधनम्

इसी प्रकार चक्षुस् आदि ।

(३२) नामन् (नाम)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
१	नाम	नामनी–नाम्नी	नामानि	प्रथमा
२	नाम	नामनी–नाम्नी	नामानि	द्वितीया
३	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः	तृतीया
४	नाम्ने	नामभ्याम्	नामभ्यः	चतुर्थी
५	नाम्नः	नामभ्याम्	नामभ्यः	पञ्चमी
६	नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नाम्	षष्ठी
७	नामनि-नाम्नि	नाम्नोः	नामसु	सप्तमी
८	हे नामन्-हे नाम	हे नामनी-नाम्नी	हे नामानि	संबोधनम्

इसी प्रकार हेमन, व्योमन, प्रेमन, आदि ।

(३३) सद्मन् (घर)

१	सद्म	सद्मनी	सद्मानि	प्रथमा
२	सद्म	सद्मनी	सद्मानि	द्वितीया
३	सद्मना	सद्मभ्याम्	सद्मभिः	तृतीया
४	सद्मने	सद्मभ्याम्	सद्मभ्यः	चतुर्थी
५	सद्मनः	सद्मभ्याम्	सद्मभ्यः	पञ्चमी
६	सद्मनः	सद्मनोः	सद्मनाम्	षष्ठी
७	सद्मनि	सद्मनोः	सद्मसु	सप्तमी
८	हे सद्मन् हे सद्म	सद्मनी	हे सद्मानि	संबोधनम्

इसी प्रकार चर्मन्, वर्मन, जन्मन, आदि ।

अथ सर्वनामानि (Pro-nouns)

(३४) पुरुषवाचक सर्वनामानि (Personal pronouns)

(एक)		(दो)			(तीन और तीनसे ज़्यादा)	
(मैं) अहम्	(४०)	हम	आवाम्	we	हम	वयम् (४०)
(तू) त्वम्	(४१)	तुम	युवाम्	you	तुम	यूयम् (४१)
(वह) सः he	(४२)	वे	तौ	they	वे	ते (४२)
(„) सा she	(४३)	„	ते	„	„	ताः (४३)
(„) तत् it	(४४)	„	ते	„	„	तानि (४४)

(३५) दर्शक-सर्वनामानि (Demonstrative pron.) (निश्चयवाचक)

	(१) (एतत्) (=this)	(२) (इदम्) (=this)	(३) (अदस्) (=that)	(४) (तद्) (=that)
पु०	एषः	अयम्	असौ	सः
स्त्री०	एषा	इयम्	असौ	सा
नपुं०	एतत्	इदम्	अदः	तत्

(१) points to the nearest object. (निकटवर्ति)
बहुत समीपका पदार्थ दिखाता है। (४५, ४६, ४७)

(२) points to an object further off; but still at hand. (निकटवर्ति)
समीपका ही, पर थोडा दूरका पदार्थ दिखाता है। (४८, ४९, ५०).

(३) points to an object at a distance. (दूरवर्ति)
कुछ फ़ासलेपर होनेवाला पदार्थ दिखाता है। (५१, ५२, ५३)

(४) refers to an object at a farther distance and the latter may even be absent. (दूरवर्ति)
दूरका, या परोक्ष पदार्थ दिखाता है। (४२, ४३, ४४)

इदमस्तु (२) सन्निकृष्टं, (१) समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्।
अदसस्तु (३) विप्रकृष्टं, तदिति (४) परोक्षे विजानीयात्॥

(३६) संबंधि-सर्वनामानि (Relative pronouns)

who which (४२, ४३, ४४).
यः या यत्

(३७) प्रश्नार्थक-सर्वनामानि (Interrogative pronouns)

who ? which ? (४२, ४३, ४४)
कः ? का ? किम्

(३८) सामान्य सर्वनामानि (Indefinite prons. "some one")

कश्चित् काचित् किञ्चित् (११३)
(कः + चित्) (का + चित्) (किम् + चित्)

(३९) इतराणि (others)—सर्व, विश्व, अन्य इ. (५४, ५५, ५६)

(४०) अस्मद्

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
१ अहम्	आवाम्	वयम्	प्रथमा
२ माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान, नः	द्वितीया
३ मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः	तृतीया
४ मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः	चतुर्थी
५ मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्	पञ्चमी
६ मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः	षष्ठी
७ मयि	आवयोः	अस्मासु	सप्तमी

(४१) युष्मद्

१ त्वम्	युवाम्	यूयम्	प्रथमा
२ त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः	द्वितीया
३ त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः	तृतीया
४ तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः	चतुर्थी
५ त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्	पञ्चमी
६ तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः	षष्ठी
७ त्वयि	युवयोः	युष्मासु	सप्तमी

(४२) पुँल्लिंगम् [(i) यद्, (ii) तद्, (iii) किम्] (४३) स्त्रीलिंगम्

		एक-व०	द्वि-व०	बहु-व०	एक-व०	द्वि-व०	बहु-व०
(१) यत्	(i)	यः	यौ	ये	या	ये	याः
तत्	(ii)	सः	तौ	ते	सा	ते	ताः
किम्	(iii)	कः ?	कौ ?	के ?	का ?	के ?	काः ?
(२)	(i)	यम्	यौ	यान्	याम्	ये	याः
	(ii)	तम्	तौ	तान्	ताम्	ते	ताः
	(iii)	कम् ?	कौ ?	कान्?	काम् ?	के ?	काः ?
(३)	(i)	येन	याभ्याम्	यैः	यया	याभ्याम्	याभिः
	(ii)	तेन	ताभ्याम्	तैः	तया	ताभ्याम्	ताभिः
	(iii)	केन ?	काभ्याम् ?	कैः ?	कया ?	काभ्याम् ?	काभिः ?

		एक-व०	द्वि-व०	बहु-व०	एक-व०	द्विव	बहु-व०
(४)	(i)	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
	(ii)	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
	(iii)	कस्मै ?	काभ्याम् ?	केभ्यः ?	कस्यै ?	काभ्याम्?	काभ्यः ?
(५)	(i)	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
	(ii)	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
	(iii)	कस्मात्?	काभ्याम्?	केभ्यः?	कस्याः ?	काभ्याम् ?	काभ्यः ?
(६)	(i)	यस्य	ययोः	येषाम्	यस्याः	ययोः	यासाम्
	(ii)	तस्य	तयोः	तेषाम्	तस्याः	तयोः	तासाम्
	(iii)	कस्य ?	कयोः ?	केषाम्?	कस्याः ?	कयोः ?	कासाम् ?
(७)	(i)	यस्मिन्	ययोः	येषु	यस्याम्	ययोः	यासु
	(ii)	तस्मिन्	तयोः	तेषु	तस्याम्	तयोः	तासु
	(iii)	कस्मिन्?	कयोः ?	केषु ?	कस्याम् ?	कयोः ?	कासु

(४४) नपुंसकलिंगम्

प्रथमा और	(i)	यत्	ये	यानि
द्वितीया	(ii)	तत्	ते	तानि
	(iii)	किम् ?	के ?	कानि ?

तृतीया, चतुर्थी, (करण, संप्रदान), वगैरह विभक्तियों के रूप ऊपर दिये हुए पुँल्लिंगी रूप के समान होते हैं। वे इस तरह हैं।

(i)	येन	याभ्याम्	यैः
(ii)	तेन	ताभ्याम्	तैः
(iii)	केन ?	काभ्याम् ?	कैः इत्यादि

सूचना— (१) ऊपर दिए हुए, और आगे आनेवाले सब सर्वनामों के पुल्लिंगी और नपुंसकलिंगी रूपों की तुलना कीजिये। और उन का फ़र्क ध्यान में रखने की आदत रखिये।

(२) इन सब सर्वनामों से साधित किये गये उपयोगी शब्द (११९, ११८) में दिये गये हैं वे देखिये।

(४५) एतद् (पुँल्लिंगम्)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
१	एषः	एतौ	एते	
२	एतम्, एनम्	एतौ, एनौ	एतान्, एनान्	द्वितीया
३	एतेन, एनेन	एताभ्याम्	एतैः	तृतीया
४	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः	चतुर्थी
५	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः	पञ्चमी
६	एतस्य	एतयोः, एनयोः	एतेषाम्	षष्ठी
७	एतस्मिन्	एतयोः, एनयोः	एतेषु	सप्तमी

(४६) एतद् (स्त्रीलिंगम्)

१	एषा	एते	एताः	प्रथमा
२	एताम्, एनाम्	एते, एने	एताः, एनाः	द्वितीया
३	एतया, एनया	एताभ्याम्	एताभिः	तृतीया
४	एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः	चतुर्थी
५	एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः	पञ्चमी
६	एतस्याः	एतयोः, एनयोः	एतासाम्	षष्ठी
७	एतस्याम्	एतयोः, एनयोः	एतासु	सप्तमी

(४७) एतद् (नपुंसकलिंगम्)

१	एतत्	एते	एतानि	प्रथमा
२	एतत्, एनत्	एते, एने	एतानि, एनानि	द्वितीया
३	एतेन, एनेन	एताभ्याम्	एतैः	तृतीया
४	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः	चतुर्थी
५	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः	पञ्चमी
६	एतस्य	एतयोः, एनयोः	एतेषाम्	षष्ठी
७	एतस्मिन्	एतयोः, एनयोः	एतेषु	सप्तमी

(४८) इदम् (पुँल्लिंगम्)

१	अयम्	इमौ	इमे	प्रथमा
२	इमम्, एनम्	इमौ, एनौ	इमान्, एनान्	द्वितीया
३	अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः	तृतीया

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
४ अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः	चतुर्थी
५ अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः	पञ्चमी
६ अस्य	अनयोः एनयोः	एषाम्	षष्ठी
७ अस्मिन्	अनयोः, एनयोः	एषु	सप्तमी

(४९) इदम् (स्त्रीलिंगम्)

१ इयम्	इमे	इमाः	प्रथमा
२ इमाम्, एनाम्	इमे, एने	इमाः एनाः	द्वितीया
३ अनया, एनया	आभ्याम्	आभिः	तृतीया
४ अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः	चतुर्थी
५ अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः	पञ्चमी
६ अस्याः	अनयोः, एनयोः	आसाम्	षष्ठी
७ अस्याम्	अनयोः, एनयोः	आसु	सप्तमी

(५०) इदम् (नपुंसकलिंगम्)

१ इदम्	इमे	इमानि	प्रथमा
२ इदम्, एनत्	इमे, एने	इमानि, एनानि	द्वितीया
३ अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः	तृतीया
४ अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः	चतुर्थी
५ अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः	पञ्चमी
६ अस्य	अनयोः, एनयोः	एषाम्	षष्ठी
७ अस्मिन्	अनयोः, एनयोः	एषु	सप्तमी

(५१) अदस् (पुंल्लिंगम्)

१ असौ	अमू	अमी	प्रथमा
२ अमुम्	अमू	अमून्	द्वितीया
३ अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः	तृतीया
४ अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	चतुर्थी
५ अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	पञ्चमी
६ अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्	षष्ठी
७ अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु	सप्तमी

(५२) अदस् (स्त्रीलिंगम्)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
१	असौ	अमू	अमूः	प्रथमा
२	अमूम्	अमू	अमूः	द्वितीया
३	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः	तृतीया
४	अमुष्यै	अमूभ्याम्	अमूभ्यः	चतुर्थी
५	अमुष्याः	अमूभ्याम्	अमूभ्यः	पञ्चमी
६	अमुष्याः	अमुयोः	अमूषाम्	षष्ठी
७	अमुष्याम्	अमुयोः	अमूषु	सप्तमी

(५३) अदस् (नपुंसकलिंगम्)

१	अदः	अमू	अमूनि	प्रथमा
२	अदः	अमू	अमूनि	द्वितीया
३	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः	तृतीया
४	अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	चतुर्थी
५	अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	पञ्चमी
६	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्	षष्ठी
७	अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु	सप्तमी

(५४) सर्व (पुँल्लिंगम्)

१	सर्वः	सर्वौ	सर्वे	प्रथमा
२	सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्	द्वितीया
३	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	तृतीया
४	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	चतुर्थी
५	सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	पञ्चमी
६	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	षष्ठी
७	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	सप्तमी

(५५) सर्व (स्त्रीलिंगम्)

१	सर्वा	सर्वे	सर्वाः	प्रथमा
२	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः	द्वितीया

एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्	
३ सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः	तृतीया
४ सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	चतुर्थी
५ सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	पञ्चमी
६ सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्	षष्ठी
७ सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु	सप्तमी

(५६) सर्व (नपुंसकलिंगम्)

१ सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	प्रथमा
२ सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	द्वितीया
३ सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	तृतीया
४ सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	चतुर्थी
५ सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	पञ्चमी
६ सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	षष्ठी
७ सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	सप्तमी

अथ धातुरूपावलिः—(तिङन्त)

(५७) परस्मैपदम्

I वर्तमानकालः (पठति)

		द्वेवचनम्)	(वहुवचनम्)
१ प्र. पुरुषः	पठा–मि	पठा–वः	पठा–मः
२ द्वि. पुरुषः	पठ–सि	पठ–थः	पठ–थ
३ तृ. पुरुषः	पठ–ति	पठ–तः	पठ–न्ति

II भूतकालः (अपठ–त्)

१ प्र. पु०	अ–पठम्	अ–पठा–व	अ–पठा–म
२ द्वि. पु०	अ–पठः	अ–पठ–तम्	अ–पठ–त
३ तृ. पु०	अ–पठत्	अ–पठ–ताम्	अ–पठ–न्

III आज्ञार्थः (पठ–तु)

१ प्र. पु०	पठा–नि	पठा–व	पठा–म
२ द्वि. पु०	पठ	पठ–तम्	पठ–त
३ तृ. पु०	पठ–तु	पठ–ताम्	पठ–न्तु

IV विध्यर्थः (पठे–त्)

१ प्र. पु.	पठे–यम्	पठे–व	पठे–म
२ द्वि. पु०	पठेः	पठे–तम्	पठे–त
३ तृ. पु०	पठे–त्	पठे–ताम्	पठे–युः

V भविष्यत्कालः (पठि–ष्य–ति)

१ प्र. पु०	पठि–ष्या–मि	पठि–ष्या–वः	पठि–ष्या–मः
२ द्वि. पु०	पठि–ष्य–सि	पठि–ष्य–थः	पठि–ष्य–थ
३ तृ. पु०	पठि–ष्य–ति	पठि–ष्य–तः	पठि–ष्य–न्ति

(परस्मैपदम्)

I वर्त०	II भूत०	III आज्ञार्थः	IV विध्यर्थः	V भविष्य०
पठ–ति	अ–पठत्	पठ–तु	पठे–त्	पठिष्य–ति
कुप्य–ति	अ–कुप्यत्	कुप्यतु	कुप्येत्	कोपिष्यति
क्षिप–ति	अ–क्षिपत्	क्षिपतु	क्षिपेत्	क्षेप्स्यति
भक्षय–ति	अ–भक्षयत्	भक्षयतु	भक्षयेत्	भक्षयिष्यति
गच्छति	अ–गच्छत्	गच्छ–तु	गच्छेत्	गमिष्य–ति
उप-गच्छति	उप–अगच्छत् * ———— (देखिये अंक [illegible])	उप–गच्छतु	उपगच्छेत्	उप–गमिष्यति
आ-गच्छति	आ–अगच्छम् * =आगच्छत्	आगच्छतु	आगच्छेत्	आगमिष्यति
अनु-गच्छति	अनु+अगच्छत् =अन्वगच्छत् (देखिये अंक ९३)	अनु–गच्छतु	अनु–गच्छेत्	अनुगमिष्यति
उत्-गच्छति =उद्गच्छति*	उत्–अगच्छत् उद्गच्छत् (देखिये अंक ९८)	उद्गच्छतु	उद्गच्छेत्	उद्गमिष्य–ति
निर्-गच्छति	निर्+अगच्छत् निरगच्छत्	निर्गच्छतु	निर्गच्छेत्	निर्गमिष्यति

* जब धातु उपसर्ग-सहित होती है, तब भूतकालदर्शक " अ " कहाँ रखा जाता है इस की ओर ध्यान दीजिये।

I वर्त	II भूत०	III आज्ञार्थः	IV विध्यर्थः	V भविष्य०
अनुसरति	अन्वसरत्	अनुसरतु	अनुसरेत्	अनुसरिष्यति
आ-नयति	आनयत्	आनयतु	आनयेत्	आनेष्यति
आ-ह्वयति	आह्वयत्	आह्वयतु	आह्वयेत्	आह्वास्यति

(५८) आत्मनेपदम्—(कर्तरि प्रयोग—active voice)

I वर्तमानकालः- (क्षम-ते)

	(एकवचनम्)	(द्विवचनम्)	(बहुवचनम्)
१ प्र. पु०	क्षमे	क्षमा-वहे	क्षमा-महे
२ द्वि. पु०	क्षम-से	क्षमे-थे	क्षम-ध्वे
३ तृ. पु०	क्षम-ते	क्षमे-ते	क्षम-न्ते

II भूतकालः— (अ-क्षमत)

१ प्र. पु०	अ-क्षमे	अ-क्षमा-वहि	अ-क्षमा-महि
२ द्वि. पु०	अ-क्षम-थाः	अ-क्षमे-थाम्	अ-क्षम-ध्वम्
३ तृ. पु०	अ-क्षम-त	अ-क्षमे-ताम्	अ-क्षम-न्त

III आज्ञार्थः—(क्षम-ताम्)

१ प्र. पु०	क्षमै	क्षमा-वहै	क्षमा-महै
२ द्वि. पु०	क्षम-स्व	क्षमे-थाम्	क्षम-ध्वम्
३ तृ. पु०	क्षम-ताम्	क्षमे-ताम्	क्षम-न्ताम्

IV विध्यर्थः— (क्षमे-त)

१ प्र. पु०	क्षमे-य	क्षमे-वहि	क्षमे-महि
२ द्वि. पु.	क्षमे-थाः	क्षमे-याथाम्	क्षमे-ध्वम्
३ तृ. पु०	क्षमे-त	क्षमे-याताम्	क्षमे-रन्

V भविष्यत्कालः— (क्षमिष्यते)

१ प्र. पु०	क्षमि-ष्ये	क्षमि-ष्या-वहे	क्षमि-ष्या-महे
२ द्वि. पु.	क्षमि-ष्य-से	क्षमि-ष्ये-थे	क्षमि-ष्य-ध्वे
३ तृ. पु०	क्षमि-ष्य-ते	क्षमि-ष्ये-ते	क्षमि-ष्य-न्ते

आत्मनेपदम्

I वर्त०	II भूत०	III आज्ञार्थः	IV विध्यर्थः	V भविष्य०
लभ-ते	अलभत	लभताम्	लभेत	लप्स्यते
युध्य-ते	अयुध्यत	युध्यताम्	युध्येत	योत्स्यते

I वर्त०	II भूत०	III आज्ञार्थः	IV विध्यर्थः	V भविष्य०
नुद्-ते	अनुदत	नुदताम्	नुदेत	नोत्स्यते
मारय-ते	अमारयत	मारयताम्	मारयेत	मारयिष्यते
भाष-ते	अभाषत	भाषताम्	भाषेत	भाषिष्यते
प्रति-भाषते	प्रत्यभाषत	प्रतिभाषताम्	प्रतिभाषेत	प्रतिभाषिष्यते
वन्द्-ते	अवन्दत	वन्दताम्	वन्देत	वन्दिष्यते

(५९) उपसर्गाः—

ऊपर (क्रमांक ५७ में), गच्छति, उपगच्छति, अनुगच्छति ये रूप आये हैं। 'उप', 'अनु' इन को 'उपसर्ग' कहते हैं। उपसर्ग धातुओं के पहले लगाये जाते हैं। उपसर्ग के प्रयोग से धातुओं को अलग अलग अर्थ प्राप्त होते हैं। और कभी कभी धातु का "पद" भी बदल जाता है। जैसे,

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
विहाराहार-संहार-प्रहार-परिहारवत् ॥

(गम्) गच्छति-जाता है।
उप-गच्छति-नज़दीक जाता है।
अनु-गच्छति-पीछे जाता है।
आ-गच्छति-आता है।
निर्-गच्छति-बाहर जाता है।
सं-गच्छते-मिलता है।
(हृ)-हरति-ले जाता है।
आ-हरति-खाता है।
सं-हरति-नाश करता है।
वि-हरति-खेलता है।

परि-हरति-दूर करता है।
प्र-हरति-पीटता है।
(चर्) चरति-खेलता है।
आ-चरति-साधता है।
उद्-चरति-उच्चारता है।
(रम्)-रमते-खेलता है।
वि-रमति-ठहरता है।
(जि)-जयति-जीतता है।
वि-जयते-विजयी होता है।
परा-जयते-हराता है।

और कुछ उपसर्ग—अप, अव, निस्, दुस्,

(६०) प्रयोगाः— [क्रिया का वाच्य-Voice]

संस्कृत में तीन प्रयोग होते हैं--(१) कर्तरि प्रयोग (active voice), (२) कर्मणि प्रयोग (passive voice), और (३) भावे प्रयोग (impersonal voice)

(१) कर्तरि प्रयोग में कर्ता सदा प्रथमा (कर्ता-कारक) में ही रहता है और क्रियापद, कर्ता के पुरुषवचन के ही अनुसार होते हैं। (फिर क्रिया चाहे सकर्मक हो या अकर्मक हो--काल या अर्थ कोई भी हो) जैसे,

बालकः पुस्तकं पठति–अपठत्–पठेत्।

कन्या धावति--अधावत्–धावतु–धावेत्।

(१) कर्मणि प्रयोग में (कर्ता को तृतीया में रखकर) कर्म के ही अनुसार क्रिया के पुरुष–वचन होते हैं। और "य" लगा कर आत्मनेपद का उपयोग होता है।

(कर्तरि) बालकः ग्रंथं पठति–अपठत्।

(कर्मणि) बालकेन ग्रन्थः पठ्यते–अपठ्यत।

अर्थात् सकर्मक क्रियाओं से ही कर्मणि प्रयोग बन सकता है।

(नीचे लिखे हुए उदाहरण देखिये।)

[कर्तरि प्रयोगः] (active voice)			[कर्मणि प्रयोगः] (passive voice)		
(१)	(२)	(३)	(१)	(२)	(३)
कर्ता	कर्म	सकर्मक क्रियापद			
प्रथमा	द्वितीया	क्रियापद	तृतीया	प्रथमा	क्रियापद(विशेषण)
बालकः	गणेशं	नमति	बालकेन	गणेशः	नम्यते
बालकः	गणेशं	अनमत्	बालकेन	गणेशः	अनम्यत or नतः
अशोकः	पुस्तकं	पठति	अशोकेन	पुस्तकं	पठ्यते
,,	,,	अपठत्	,,	,,	अपठ्यत or पठितम्
रामः	जलं	स्पृशति	रामेण	जलं	स्पृश्यते
,,	,,	अस्पृशत्	,,	,,	अस्पृश्यत or स्पृष्टम्
रामः	बाणं	क्षिपति	रामेण	बाणः	क्षिप्यते
,,	,,	अक्षिपत्	,,	,,	अक्षिप्यत or क्षिप्तः
रामः	ओदनं	भक्षयति	रामेण	ओदनः	भक्ष्यते
,,	,,	अभक्षयत्	,,	,,	अभक्ष्यत or भक्षितः
विधिः	वरं	ददाति	विधिना	वरः	दीयते
,,	,,	अददात्	,,	,,	अदीयत or दत्तः
दशरथः	राज्यं	करोति	दशरथेन	राज्यं	क्रियते
,,		अकरोत्	,,	,,	अक्रियत or कृतम्
मुनिः	अस्त्राणि	जानाति(ज्ञा)	मुनिना	अस्त्राणि	ज्ञायन्ते
,,	,,	अजानात्	,,	,,	अज्ञायन्त or ज्ञातानि
रामः	ताटकां	अमारयत	रामेण	ताटका	अमार्यत or मारिता
वानरः	सीतां	अपूजयत	वानरेण	सीता	अपूज्यत or पूजिता

सूचना—(कर्मणि प्रयोग)—संस्कृत में यह एक ही प्रयोग है जिस को " कर्मणि " प्रयोग नाम प्राप्त हुआ है। इस में क्रमांक ६२ के अनुसार, (गण-सापेक्ष काल और अर्थ बनाने के लिये), " य " लगा कर आत्मनेपद का उपयोग करना अवश्य है। (दाहिनी ओर का खम्भा देखिये)

परंतु हिन्दी में (और कुछ भारतीय भाषा में भी) निम्न लिखित " कर्मणि " प्रयोग का और एक रूप मिलता है जिस में कर्ता को " ने " लगाने से वह " अप्रधानकर्ता " बनता है, और कर्म के अनुसार क्रिया के रूप में परिवर्तन होता है। जैसे,

(वर्त०) (कर्तरि प्रयोग)	(कर्मणि प्रयोग)
(सं.) बालकः गीतां पठति।	(सं.) बालकेन गीता पठ्यते।
(हिं.) लड़का गीता पढ़ता है।	(हिं.) लड़के से गीता पढ़ी जाती है।
इसी प्रकार भूतकाल में भी,	
(सं.) बालकः गीतां अपठत्।	(सं.) बालकेन गीता अपठ्यत।
(परंतु) (यह संस्कृत प्रयोग 'कर्तरि' है)	
(हिं.) लड़के ने गीता पढ़ी।	(हिं.) लड़के से गीता पढ़ी गई।
इस हिन्दी प्रयोग को 'कर्मणि' कहते है।	

इन दोनों 'कर्मणि' रूपों की ओर विद्यार्थी विशेष ध्यान दें।

(६१) (३) भावे प्रयोगः—अकर्मक क्रियाओं का कर्म न होने की वजह से उन से कर्मणि प्रयोग नहीं बन सकता है। परंतु भावे प्रयोग बन सकता है; (जैसे)

बालकः धावति। (कर्तरि) } ये दोनों प्रकार अर्थ में एक से (हैं)।
बालकैः धाव्यते। (भावे) } पर उनके रूपों में अंतर है।

(कर्तरि प्रयोगः)		(भावे प्रयोगः) [भाव-वाच्य]	
कर्ता (प्रथमा)	अकर्मक क्रियापद	(तृतीया)	
ईश्वरः	भवति।	ईश्वरेण	भूयते।
अश्वौ	धावतः।	अश्वाभ्याम्	धाव्यते।
बालकाः	पतन्ति।	बालकैः	पत्यते।
शङ्खः	रोदिति।	शङ्खेन	रुद्यते।

सूचना—भावे प्रयोग में क्रिया के लिंग और वचन, न कर्ता के अनुसार होते हैं और न कर्म के अनुसार। क्रियापद सदा तृतीय पुरुष एकवचन में ही रहता है—फिर कर्ता का लिंग वचन कोई भी हों।

(६२) 'कर्माणि' और 'भावे' प्रयोग बनाते समय धातुओं के मूल रूप में कौनसे बदल होते हैं यह निम्न लिखित उदाहरणों से स्पष्ट हो जायगा। (प्रायः धातुओं के मूलरूप को 'य' लगा कर "आत्मनेपद" में (अंक ५८) के अनुसार चलाइये।)

[क. भू. धा. वि.]

(नमति) नम्-नम्यते-नतः
(पश्यति) दृश्-दृश्यते दृष्टः
(पठति) पठ्-पठ्यते-पठितः
(दहति) दह्-दह्यते-दग्धः
(तिष्ठति) स्था-स्थीयते-स्थितः
(पिबति) पा-पीयते-पीतः
(यच्छति) दा-दीयते-दत्तः
(हरति) हृ-ह्रियते-हृतः
(स्मरति) स्मृ-स्मर्यते-स्मृतः
(जयति) जि-जीयते-जितः
(नयति) नी-नीयते-नीतः
(भवति) भू-भूयते-भूतः
(आह्वयति)आह्वे-आहूयते-आहूतः
(वदति) वद्-उद्यते-उदितः
(यजति) यज्-इज्यते-इष्टः
(पृच्छति) प्रच्छ्-पृच्छ्यते-पृष्टः
(क्षिपति) क्षिप्-क्षिप्यते-क्षिप्तः
(स्पृशति) स्पृश्-स्पृश्यते-स्पृष्टः
(साध्नोति) साध्-साध्यते-साधितः
(सुनोति) सु-सूयते-सुतः
(वक्ति) वच्-उच्यते-उक्तः
(see वद् above)

[क. भू. धा. वि.]

(क्रुध्यति) क्रुध्-क्रुध्यते-क्रुद्धः
(तुष्यति) तुष्-तुष्यते-तुष्टः
(कुप्यति) कुप्-कुप्यते-कुपितः
(भक्षयति) भक्ष्—भक्ष्यते-भक्षितः
(चोरयति) चुर्-चोर्यते-चोरितः
(ताडयति) तड्-ताड्यते-ताडितः
(पूजयति) पूज्-पूज्यते-पूजितः
(पीडयति) पीड्-पीड्यते-पीडितः
(बध्नाति) बन्ध् (बध्) } बध्यते-बद्धः
(युनक्ति)-युज्-युज्यते-युक्तः
(गृह्णाति) ग्रह् (गृह्) } गृह्यते-गृहीतः
(जानाति) ज्ञा (जा) } ज्ञायते-ज्ञातः
(क्रीणाति)क्री-क्रीयते-क्रीतः
(करोति) कृ-क्रियते-कृतः
(see हृ above)
(तनोति) तन्-तन्यते-ततः
(दोग्धि) दुह्-दुह्यते-दुग्धः
(लेढि) लिह्-लिह्यते-लीढः

(६३) संस्कृत भाषा में कर्माणि प्रयोग का बहुत महत्त्व रहता है। इस लिये कर्तरि प्रयोग के कर्ता और कर्म इनकी विभक्ति बदल कर कर्माणि

प्रयोग में इन को कौनसी विभक्तियाँ प्राप्त होती हैं और क्रियापद का रूप कैसे बदलता है इस की ओर ध्यान दीजिये। (६०)

(सूचना—कर्मणि प्रयोग के रूप हमेशा आत्मनेपदी होते हैं)

उसी तरह कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण [क. भू. धा. वि. का उपयोग कैसा करते हैं यह भी समझ लें। (६०)

कर्तरि प्रयोग का कर्मणि प्रयोग बनाना और वैसे ही उलटा कर्मणि प्रयोग का कर्तरि प्रयोग करना सीख लेना चाहिये। और उस की आदत रखनी चाहिये। [अधिक उदाहरण के लिये (दूसरा भाग अं. १२४) देखें।]

कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण (क. भू. धा. वि.) "त" प्रत्यय लगाकर बनते हैं। इस "त" का उस के पूर्व रहनेवाले वर्णों से संधि नियम के अनुसार संधि बनती है। [सुविधा के अनुसार संधिनियम सीख लीजिये और (दुसरा भाग) अं. १२६ से अधिक जानकारी प्राप्त कर लीजिये। इस समय ऊपर की जानकारी पर्याप्त है।]

स्वर और व्यंजनों में होनेवाले कुछ बदल नीचे दिये गये हैं।

	स्वर	अ	इ or ई	उ or ऊ	ऋ or ॠ	ऌ
(६४) गुणः	गुण	अ	ए	ओ	अर्	अल्
(६५) वृद्धिः	वृद्धि	आ	ऐ	औ	आर्	आल्

(६६) संप्रसारणम्

व्यञ्जन	य्	व्	र्	ल्
संप्रसारण	इ	उ	ऋ	ऌ

विचार के भिन्न भिन्न नमूने बताने के लिये कुछ योजनाएँ नीचे दी गयी हैं। (आगे I, II, III, IV देखें)।

शब्दों से अन्य शब्द कैसे बनते हैं (साधित होते हैं) उन को बनाने के नियम वगैरह (प्रक्रिया) इस प्रारंभिक पुस्तक में नहीं दिये गये हैं। सिर्फ़ भिन्न भिन्न " साधित " शब्दों की जानकारी विद्यार्थी रखें इतना ही काफी है।

I (कृद्वृत्तिः)—धातुओं से नये शब्द बनाना।

(A) Declinable participles : (68–72) (विकारी)
ये सब विशेषण होते हैं।

(६७) संस्कृत में विशेष्य और विशेषण इन दोनों का (अ) लिंग (आ) वचन और (इ) विभक्तियाँ समान रहती हैं। जैसे,

(वचन) प्रियः पुत्रः। प्रियौ पुत्रौ। प्रियाः पुत्राः।
(लिंग) प्रियः बालकः। प्रिया बालिका। प्रियं गृहम्।
(विभक्ति) प्रियः पुत्रः। प्रियं पुत्रं। प्रियेण पुत्रेण। वगैरह

यल्लिंगं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य।
तल्लिंगं तद्वचनं सा च विभक्तिर्विशेषणस्यापि॥

(६८) (1) Participles of the Present Tense

(a) (परस्मैपदम्) गच्छ्—गच्छत् one who is going

प्रथमा—	(गृहं)	गच्छन्	बालकः
षष्ठी	(वनं)	गच्छतः	रामस्य

इसी प्रकार

स्था—(तिष्ठ्) तिष्ठन्ति—तिष्ठत्

	(तृ. पु. बहु व.)		एक व०	द्वि०	ब०	(प्रथमा)
भू—	(भवन्ति)—	भवत्	(१) भवन्	भवन्तौ	भवन्तः	(,,)
या—	(यान्ति)—	यात्	(२) यान्	यान्तौ	यान्तः	(,,)
हु—	(जुह्वति)—	जुह्वत्	(३) जुह्वत्	जुह्वतौ	जुह्वतः	(,,)
कृ—	(कुर्वन्ति)—	कुर्वत्	(४) कुर्वन्	कुर्वन्तौ	कुर्वन्तः	(,,)

(b) आत्मनेपदम् आन, मान

	(तृ पु. बहुव.)	पुं०	स्त्री०	नपुं०
(१) यज्—	(यजन्ते)—	यजमानः	–ना	नम्
(२) द्विष्	(द्विषते)—	द्विषाणः	–णा	णम्
(३) धा—	(दधते)—	दधानः	–ना	नम्
(४) युध्—	(युध्यन्ते)—	युध्यमानः	–ना	–नम्
(५) सु—	(सुन्वते)—	सुन्वानः	–ना	–नम्
(६) विद् (विन्द्)	(विन्दन्ते)—	विन्द-मानः	–ना	–नम्
(७) भिद्	(भिन्दते)—	भिन्दानः	–ना	–नम्
(८) कृ—	(कुर्वते)—	कुर्वाणः	–णा	–णम्
(९) ग्रह्	(गृह्णते)—	गृह्णानः	–ना	–नम्
(१०) लंघ्—	(लंघयन्ते)—	लंघयमानः	–ना	–नम्

(६९) (2) Past Passive Participles : (क्त—क. भू. धा. वि)

[देखिये कर्माणि प्रयोग— 60–63]

(पुंल्लिंग)	(स्त्रीलिंग)	(नपुंसकलिंग)
गणेशः नतः	सरस्वती नता	दैवतं नतम्
ऋग्वेदः पठितः	गीता पठिता	सुबोधसंस्कृतं पठितम्
ओदनः भक्षितः	शर्करा भक्षिता	फलं भक्षितम्
वृक्षः स्पृष्टः	लता स्पृष्टा	जलं स्पृष्टम्
ग्रन्थः रचितः	कादम्बरी रचिता	नाटकं रचितम्

(७०) (3) Past Active Participles. (त-वत्)

	(Passive)	(active)
कृ (to do)—	कृत (done)—	कृतवत् (one who has done)
छिद् (to cut)—	छिन्न (cut)—	छिन्नवत् (,, ,, cut)
पठ् (to study)—	पठित (studied)—	पठितवत् (,, ,, (studied)

(७१) (4) Participles of the Future Tense.

वद्—(वदिष्यति)—वदिष्यत् (One who will speak)
क्षम्—(क्षमिष्यते)— क्षमिष्यमाण (,, ,, ,, forgive)

पठ्—(पठिष्यति)—पठिष्यत् (One who will study)
लभ्—(लप्स्यते)- लप्स्य-मान („ „ „ get)

(७२) (5) Potential Participles ending in तव्य, अनीय, य.

e. g. (कृ. to do) कर्तव्य, करणीय, कार्य
fit to be done, what ought to be done

इसी प्रकार— (कृ to do H. करने योग्य)

दा	दातव्य	दानीय	देय
पठ्	पठितव्य	पठनीय	पठ्य
सृज्	स्रष्टव्य	सर्जनीय	सृज्य
प्रच्छ्	प्रष्टव्य	पृच्छनीय	पृच्छ्य
बुध्	बोद्धव्य	बोधनीय	बोध्य
श्रु	श्रोतव्य	श्रवणीय	श्राव्य
नी	नेतव्य	नयनीय	नेय
गम्	गन्तव्य	गमनीय	गम्य
वन्द्	वन्दितव्य	वन्दनीय	वन्द्य
पा	पातव्य	पानीय	पेय

I (B) Indeclinable Participles :(अव्यय, अविकारी)

(७३) कृत्वा (= having done (कर के)

(उपसर्गरहित)-त्वा (त्वान्त)		(उपसर्गसहित)-य (ल्यबन्त)	
ज्ञा—ज्ञा-त्वा—	(जानकर)	अवज्ञा-य	(अपमान कर के)
भू—भू-त्वा—	(हो कर)	अनु-भूय	(अनुभव कर के)
गम्—ग-त्वा—	(जा कर)	आगम्य	(आ कर)
बध्—बद्ध्वा—	(बाँध कर)	निबध्य	(जकड़ कर)
पृच्छ्—पृष्ट्वा—	(पूछ कर)	आपृच्छ्य	(अनुमति ले कर)
दा—दत्वा—	(दे कर)	आदाय	(लेकर)
कृ—कृत्वा—	(कर के)	अपकृत्य	(अपकार कर के)
स्था—स्थित्वा—	(खड़ा हो कर)	उत्थाय	(उठ कर)
पठ्—पठित्वा—	(पढ़ कर)		

इसी प्रकारः—भाषित्वा, उषित्वा, निधाय, सन्धाय, आरुह्य, आवृत्य, प्रतिगृह्य आदि.

(७४) कर्तुम् (तुमन्त) करने के लिये,

इसी प्रकार

गन्तुम् (जाने के लिये); आगन्तुम् (आने के लिये)
पीडयितुम् (पीडा देने के लिये); ज्ञातुम् (जानने के लिये)
पठितुम् (पढ़ने के लिये); भवितुम् (होने के लिये)
रक्षितुम् (रक्षा करने के लिये); दातुम् (देने के लिये)
लब्धुम् (प्राप्त करने के लिये)
बोद्धुम् (जानने के लिये) बद्धुम् (बाँधने के लिये)
पक्तुम् (पकाने के लिये) इत्यादि.

(७५) कर्तु–काम ('कर्तुम्' से बना हुआ विशेषण)

करने की इच्छा रखनेवाला,

इसी प्रकार—गन्तुकामः, आगन्तुकामः, पीडयितुकामः, ज्ञातुकामः, पठितुकामः, भवितुकामः, रक्षितुकामः दातुकामः, लब्धुकामः इत्यादि.

I C धातु को भिन्न भिन्न " कृत् " प्रत्यय लगाने से भिन्न भिन्न संज्ञाएँ बन जाती हैं। जैसे, (१), (२), (३), (४)

(७६) (१) क्रिया करनेवाला।

e. g. (अनुचरति) – अनुचर + अ = अनुचरः (० रा or ० री)
(चोरयति) – चुर + अ = चोरः
(नदति) – नद् + अ = नदः (नदी)
(हरति) – हृ + अ = (प्राण)–हरः)

(कृ) विघ्नकरः, सुखकरः, दुःखकरः, कुम्भकारः, भारहारः

(दा) सुखदः, दुःखदः

(धृ) चापधरः, जटाधरः इत्या०

(बोधति इति) बुधः, (जानाति इति) ज्ञः–प्रज्ञः

(प्रीणाति इति) प्रियः, (द्वाभ्यां पिबति इति) द्विपः

निन्द् – निन्दकः (निन्दा करने की आदत रखनेवाला।)

(२) क्रिया करने का साधन।

e. g. कृ – (क्रियते अनेन इति) करः

वृ (व्रियते अनेन इति) वरः

(३) भाववाचक नाम (संज्ञा)

(नपुंस०) सह – सहनम्, पा – पानम्, हस् – हसनम्, भुज् भोजनम्

(स्त्री०) कृ – क्रिया, इष् – इच्छा, विद् – विद्या, शी – शय्या, मृग् – मृगया

(४) विविध प्रकार के नाम।

पच् – पाकः, कम् – कामः, पद् – पादः, भू – भावः

अग्रेसरः, पुरःसरः, भास्करः, वर्धिष्णुः, चिकीर्षुः

शस्त्रं, शास्त्रं, स्तोत्रं, खनित्रं, पवित्रं इत्या०

मूल धातुओं से बने हुओ शब्दों की खोज विद्यार्थी हमेशा करते रहें तथा उन की टिप्पणी भी रखें।

II (७७) (तद्धितवृत्तिः)

नाम वगैरह (सुबन्त) को ' तद्धित ' प्रत्यय लगाने से, भिन्न भिन्न प्रकार के नये नये शब्द बन जाते हैं और शब्दों में बहुत बदल होता है। एक ही प्रत्यय से भिन्न भिन्न अर्थ उत्पन्न होते हैं।

(७८) (अ) "Son of" –जामदग्न्यः, वासुदेवः, दाशरथिः

"Descendant of" –वासिष्ठः, गार्ग्यः, आत्रेयः, कौशिकः

"Dyed with" –हारिद्रं (वसनम्).

"Student of" वैयाकरणः (अ) मीमांसकः (अक)

(मय) (made of)–काष्ठमयं, सुवर्णमयं, रजतमयं, स्फटिकमयं, इत्यादि.

(भाववाचक नाम) (मुनेः भावः) मौनं, यौवनं, इत्यादि.

तनिमन् लघिमन्, पटिमन्, महिमन्, इत्यादि

(तनु) (लघु) (पटु) (महत्).

(विशेषण) वाच्–वाचालः, दया–दयालुः (मत्, वत्, इन्) रूप–रूपवत्, विद्यावत्, तेजस्विन्, सुखिन्, फलित, पुष्पित, दुःखित, हर्षित, पण्डित.

(७९) (क्रियाविशेषण)

तः—परितः, पार्श्वतः, वामतः, दक्षिणतः

शः—अनेकशः in large numbers; अल्पशः little by little; एकशः one by one; द्विशः two by two; शतशः by hundreds.

धा—एकधा in one way; द्विधा in two ways; त्रिधा, चतुर्धा, इत्या०

(८०) (च्वि) कृष्णीकरोति—स्वीकरोति (स्वीकृत्य)

(सात्) आत्मसात्—भस्मसात् (भस्मसात् कृत्वा)

III (८१) (समासवृत्तिः)

समास संस्कृत भाषा का एक प्रमुख विशिष्ट लक्षण है। समास से भाषा की बहुत सहायता होती है। उदा०—संपूर्ण वाक्य अथवा वाक्यांश के बदले एक ही समास का उपयोग करने से काम चल जाता है। जैसे,

(जिस के राजमार्ग छिड़के हुए हैं ऐसी) नगरी
= 'सिक्तराजपथा' नगरी

(जिस को आठ चक्र लगे हैं ऐसी) मञ्जूषा
= 'अष्टचक्रा' मञ्जूषा

(जिस की शक्ल रम्य है वह कुमार
= रम्यमूर्तिः कुमारः

शिव का धनुः
= शिवधनुः

इसी प्रकार,

मिथिलानाथः, मन्दिरप्रवेशः, गर्वपरिहारः, नारीवधः, राजप्रवेशसमयः, आश्रमवासः, आभरणभूषितः, सबान्धवः, वासिष्ठादयः, ऋषयः, सुचरितव्रताः, सिंहासनम्, चित्रकथा, रामलक्ष्मणौ, मुकुटहारतूणीराः, निष्कण्टकम्.

मातृ-भाषा में भी बहुत कुछ समास काम में लाते ही हैं। इस लिये आगे दिये हुए समास नौसिखिये को भी नये न होंगे।

रामः च लक्ष्मणः च रामलक्ष्मणौ (द्वन्द्वः)

मुकुटम् च हारः च तूणीरः च मुकुटहारतूणीराः (द्वन्द्वः)

मिथिलायाः नाथः मिथिलानाथः (षष्ठी-तत्पुरुषः)
आभरणैः भूषितः आभरणभूषितः (तृतीया-तत्पुरुषः)
आश्रमे वासः आश्रमवासः (सप्तमी-तत्पुरुषः)
चित्राः कथाः चित्रकथाः (कर्मधारयः)
वसिष्ठः आदिः येषां ते वसिष्ठादयः (ऋषयः) (बहुव्रीहिः)
वसिष्ठः प्रमुखः येषां ते वसिष्ठप्रमुखाः (ऋषयः) (,,)
रम्या मूर्तिः यस्य सः रम्यमूर्तिः (कुमारः) (,,)
सिक्तः राजपथः यस्याः सा सिक्तराजपथा (नगरी) (,,)
कण्टकानां अभावः यथा तथा निष्कण्टकम् (अव्ययीभावः)
शक्तिं अनतिक्रम्य यथा तथा यथाशक्ति (,,)

IV धातुवृत्तिः

मूल धातुओं से तथा संज्ञाओं से भी दूसरी धातुएँ 'साधित' होती हैं।
"साधित" धातुओं के महत्त्व के प्रकार—

(a) The causal (प्रयोजक अथवा प्रेरक) और (b) The Desiderative (इच्छादर्शक) और (c) नामधातवः

(८२) (a) The causal (प्रयोजक अथवा प्रेरक)

पठति (गुरुः पुस्तकं पठति ।) गुरु पुस्तक पढ़ता है।
पाठयति-ते (गुरुः बालकं पुस्तकं पाठयति ।)
= गुरु बालक को पुस्तक पढ़ाता है।

बुध्-बोधति-बोधयति-ते	हन्-हन्ति-घातयति-ते
नी-नयति-नाययति-ते	मृ-म्रियते-मारयति-ते
ज्ञा-जानाति-ज्ञापयति-ते	कृ-करोति-कारयति-ते
गण्-गणयति-गणयति-ते	गम्-गच्छति-गमयति-ते
पा-पाति-पालयति-ते	पा-पिबति-पाययति-ते

(८३) (b) The Desiderative-(इच्छादर्शक)

(मूल धातु) (साधित धातु)
पठ्-पठति- पिपठिषति-(पढ़नेकी इच्छा रखता है।

(८४) (विशेषण) पिपठिषुः—(पढ़नेकी इच्छा रखनेवाला)

(८५) (भाववाचक नाम) पिपठिषा-(पढ़नेकी इच्छा)

ज्ञा-जानाति-जिज्ञासते-जिज्ञासुः-जिज्ञासा (जानने की इच्छा)
आप्-आप्नोति-ईप्सति-ईप्सुः-ईप्सा (प्राप्त करने की इच्छा)
गम्-गच्छति-जिगमिषति-जिगमिषुः-जिगमिषा (जाने की इच्छा)
विजि-विजयते-विजिगीषते-विजिगीषुः-विजिगीषा (जीतने की ,,)

(८६) (c) नामधातवः—

नाम, विशेषण आदि से बनी हुई धातुएँ—गरुडायते; मधुरायते; वगैरह
प्रासाद-शिखरस्थोऽपि काकः किं गरुडायते ।
मधुना सिञ्चयेन्नित्यं निम्बः किं मधुरायते ॥

(८७) सति सप्तमी—यह संस्कृत भाषा में विशिष्ट उपयुक्त रचना हुए बाद, बार बार काम में लायी जाती है ।

समाप्ते यज्ञे—यज्ञ समाप्त होने के पीछे ।
षष्ठे दिने समागते—छठा दिन प्राप्त होने के बाद ।
हतेषु राक्षसेषु—राक्षस मारे जाने के बाद ।
मृतायाम् ताटकायाम्—ताटका मर जाने के बाद ।

(८८) तुलना (Comparison)

(a) जब तुलना दो वस्तु के बीच में होती है । (Comparative degree). तब ‘ तर ’ ‘ और ‘ ईयस् ’ का उपयोग कीजिये ।

(विशेषण) क्रूर-क्रूरतर, अणु-अणीयस्
सर्पः क्रूरः, खलः क्रूरः । सर्पात् क्रूरतरः खलः ॥
अणोः अणीयान्, महतो महीयान् योगे वियोगे दिवसः प्रियस्य ॥
[अणीयस्, महीयस्, (पुंल्लिंगम्)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
१	महीयान्	महीयांसौ	महीयांसः	प्रथमा
८	हे महीयन्	हे ,,	हे ,,	संबोधनम्
२	महीयांसम्	महीयांसौ	महीयसः	द्वितीया
३	महीयसा	महीयोभ्याम्— (चन्द्रमस् (१३) के तरह चलाइये)		

(क्रियापद) पचति-पचतितराम् (He cooks better)
(क्रियाविशेषण).उच्चैस्तराम् (more loudly)

(८९) (b) जब एक वस्तुकी तुलना बहुत वस्तुओं से होती है। (Superlative degree) तव, तम और 'इष्ठ' का उपयोग कीजिये।

(विशेषण) चतुर्णाम् पुत्राणाम् रामः ज्येष्ठः।
सर्वेषाम् रामः मम प्रियतमः।

(क्रियापद) पचति—पचतितमाम्। He cooks best

(क्रियाविशेषण) उच्चैः—उच्चैस्तमाम्। Most loudly

(९०) सन्धयः

एकत्र आये हुए वर्णों की संधि कैसी बनेगी यह एकत्र आये हुए वर्णों के प्रकार पर निर्भर रहता है।

संधि सीखते समय नीचे दिये हुए ४६ मूलाक्षरों के विभाग बड़े उपयोगी सिद्ध होते हैं।

स्वराः Vowels		व्यञ्जनानि Consonants.		
ह्रस्व Short	दीर्घ long	कठोर Hard	मृदु Soft	
				अनुनासिक Nasal
अ	आ	क् ख्	ग् घ्	ङ्
इ	ई	च् छ्	ज् झ्	ञ्
उ	ऊ	प् फ्	ब् भ्	म्
ऋ	ॠ	ट् ठ्	ड् ढ्	ण्
ऌ		त् थ्	द् ध्	न्
			य् र् ल् व् } (Semi - vowels)	
	ए ऐ ओ औ	श् ष् स् (Sibilants)	ह् aspirate	

(९१) विसर्गसन्धयः

विसर्ग में होनेवाला बदल उस के पहले आनेवाले स्वर और बाद में आनेवाले वर्णपर निर्भर रहता है।

" Look and say "—" खोज करना और बतलाना "

संधि बनाते समय, या उस का विग्रह करते समय, वह नीचे दिये गये कोष्टक (या फिहरिस्त) से किस प्रकार की दिखाई देती है इस को समझ लें।

विसर्ग के पहले	विसर्ग	बाद में				
अ	:	अ	रामः	अपि	= रामो	अपि
					= रामोऽपि	
अ	:	आ	रामः	आगतः	= राम	आगतः
		इ	पुत्रः	इच्छति	= पुत्र	इच्छति
		ई	देशः	ईदृशः	= देश	ईदृशः
		उ	अश्वः	उत्पतति	= अश्व	उत्पतति
		ऊ	स्तम्भः	ऊर्ध्वः	= स्तम्भ	ऊर्ध्वः
		ऋ	वृद्धः	ऋषिः	= वृद्ध	ऋषिः
		ए	बालः	एति	= बाल	एति
		ऐ	नरः	ऐश्वर्यम्	= नर	ऐश्वर्यम्
		ओ	सूदः	ओदनम्	= सूद	ओदनम्
		औ	सूर्यः	औषधम्	= सूर्य	औषधम्
अ	:	(कोई) मृदु व्यं.	बालः	गच्छति	= बालो	गच्छति
			पयसः	घृतम्	= पयसो	घृतम्
			नरः	जल्पति	= नरो	जल्पति
			अन्यः	डिम्भः	= अन्यो	डिम्भः
				(वगैरह)		
(कोई) स्वर	:	क् ख् प् फ्	(विसर्ग में बदल होता नहीं) रामः करोति; पुत्राः कस्य ? मुनिः पश्यति; हरेः फलकः (वगैरह)			

(कोई) स्वर	:	च् छ्	अश्वः चरति = अश्वश्चरति; राज्ञः छत्रम् = राज्ञश्छत्रम् (इसी प्रकार अश्वाश्चरन्ति; हरिश्चिनोति; पुत्राश्छात्राश्च; नद्याश्च; नदीश्च (वगैरह)
(कोई) स्वर	:	ट् ठ्	रामः टीकां वाचयति = रामष्टीकां वाचयति (इसी प्रकार) हरेष्टीका, साधोष्टीका
(कोई) स्वर	:	त् थ्	लक्ष्मणः तु=लक्ष्मणस्तु; (इसी प्रकार) हरिस्तिष्ठति, साधुस्तोलयति, साधोस्तुला
(कोई) स्वर	:	श् ष् स्	अशोकः शालाम् अशोकः शालाम् (या) अशोकश्शालाम् पुत्राः षट्=पुत्राः षट् (या) पुत्राष्षट हरिः सरति=हरिःसरति (या) हरिस्सरति (इसी प्रकार) गुरुःसन्तुष्टः (या) गुरुस्संतुष्टः नद्याः शोभाम् (या) नद्याश्शोभाम्
आ	:	स्वर या मृदु व्यं.	पुत्राः आगताः = पुत्रा आगताः पुत्राः इच्छन्ति= पुत्रा इच्छन्ति पुत्राः गच्छन्ति= पुत्रा गच्छन्ति (इसी प्रकार) – नरा जल्पन्ति। नरा यान्ति। पुत्रा रुष्टाः। राक्षसा न। (वगैरह)
इ, ई, उ, ऊ ऋ ॠ, ए ऐ ओ औ	:	स्वर या मृदु व्यं.	मुनिः अग्रतः = मुनिरग्रतः मुनिः गच्छति= मुनिर्गच्छति (इसी प्रकार)–मुनिरिच्छति। रुविरुदयाति। हरेर्भक्तिः। सरयूर्नाम। साधोर्जननी। (वगैरह) गौरागच्छति

सः (या) एषः	अ	सः अस्ति = सोऽस्ति एषः अस्ति = एषोऽस्ति
"	आ, इ, ई आदि (कोई स्वर)	सः आगतः = स आगतः, (एष आगतः) सः इच्छति = स इच्छति, (एष इच्छति)
"	(कोई) व्यंजन	सः करोति = स करोति (एष करोति) सः गच्छति = स गच्छति (एष गच्छति)
भोः	(कोई) स्वर (या) व्यंजन	भोः अर्जुन = भो अर्जुन (या) भोयर्जुन भोः ऐरावत = भो ऐरावत (या) भोयैरावत भोः राजन् = भो राजन् भोः नराः = भो नराः
"	कठोर व्यं.	भोः कृष्णः = भो कृष्ण भोः परशुराम = भो परशुराम भोः चित्रम् = भोश्चित्रम् भोः तडागः = भोस्तडागः

स्वरसंधयः—

(९२) (i) Like vowels coming together— (सवर्ण स्वर इकट्ठे आयेंगे तब)

अ or आ + अ or आ—

यदा अगच्छत्=यदागच्छत्
=यदाऽगच्छत्

नाम अशोकः=नामाशोकः
=नामाऽशोकः

यदा आगतः =यदाऽऽगतः

{ अत्र आगता=अत्राऽऽगता
or = अत्रागता

इ or ई + इ or ई—

श्री ईशः=श्रीशः

इति+इच्छति=इतीच्छति

श्री इच्छा श्रीच्छा

इति+ईक्षते=इतीक्षते

उ or ऊ + उ or ऊ—

भानु + उदयः=भानूदयः। साधु + ऊचुः=साधूचुः।

ऋ or ॠ—मातृ + ऋणम्=मातॄणम्

(९३) (ii) Unlike vowels coming together—(असवर्ण स्वर इकट्ठे आयेंगे तब)

अ or आ + इ or ई	—का इयम् ?=केयम् ?	(ए)
	अत्र + ईदृशम्=अत्रेदृशम्	
अ or आ + उ or ऊ	—त्यक्त्वा + उत्तिष्ठ–त्यक्त्वोत्तिष्ठ	(ओ)
अ or आ + ऋ or ॠ	—ब्रह्मा + ऋषिः—ब्रह्मर्षिः	(अर्)
अ or आ + ए or ऐ	—मारय + एनाम्=मारयैनाम्	(ऐ)
	तथा + एव=तथैव	
अ or आ + ओ or औ	—नव + औषधम्=नवौषधम्	(औ)

(९४)

इ or ई + (इ, ई छोडकर कोईभी स्वर)	अपि + आगतः=अप्यागतः	(य्)
	राक्षसी + अपि=राक्षस्यपि	
उ or ऊ + (उ, ऊ छोडकर कोईभी स्वर)	मधु + अरिः=मध्वरिः	(व्)
ऋ or ॠ + (ऋ, ॠ, छोडकर कोईभी स्वर)	धातृ + अंशः=धात्रंशः	(र्)

(९५)

ए + अ (एक ही शब्द में)	ने + अति=नयति	(अय्)
ए + अ (दो अलग शब्दों में)	आकाशे + अस्ति = आकाशेऽस्ति	
ए + आ, इ, ई, (वगैरह)	हरे + ए=हरये	
ऐ + any स्वर	नै + अकः = नायकः	(आय्)
ओ + अ (एक ही शब्दमें)	भानो + अः = भानवः	(अव्)
ओ + अ (दो अलग शब्दों में	विष्णो अव = विष्णोऽव	
ओ + { आ, इ, ई, वगैरेह	विष्णो एहि = विष्णवेहि	
औ + { (कोई) स्वर	हस्तौ उद्यम्य = हस्तावुद्यम्य	(आव्)
	द्वौ अपि = द्वावपि	

(९६) (द्विवचनान्ते)

	कोईभी	(संधि बनती नहीं)	
ऊ	स्वर	मुनी आगतौ	= मुनी आगतौ
ए		गुरू आगच्छतः	= गुरू आगच्छतः
		फले आनयति	= फले आनयति
		रमेते अत्र उपवने	= रमेते अत्रोपवने
			= रमेतेऽत्रोपवने

व्यञ्जनसन्धयः—

(९७) शब्द के अंत में आए हुए 'म्' में होनेवाला बदल उस के बाद आनेवाले वर्णपर निर्भर रहता है।

विद्याम् शिक्षस्व	= विद्यां शिक्षस्व	(श् ष् स् र् ह्) इन वर्णों के पहले आनेवाला 'म्' का अनुस्वार बनाना आवश्यक है।
कथम् षड्	= कथं षड्	
वेदीम् सिञ्चतः	= वेदीं सिञ्चतः	
तेषाम् रामः	= तेषां रामः	
जलम् हस्ते	= जलं हस्ते	

(९८)

च् or ज्	कठोर व्यञ्जन		वाच् + सु = वाक्षु
	मृदु व्यञ्जन		वाच् + भ्याम् = वाग्भ्याम्
क् ख् ग् घ्	कोईभी	क्	हुतभुज् तापः = हुतभुक्तापः
च् छ् ज् झ्	कठोर	क्	संपद् सुखं = संपत्सुखं
ट् ठ् ड् ढ्	व्यञ्जन	ट्	षष् कः = षट्कः
त् थ् द् ध्		त्	क्षुध् पिपासा = क्षुत्पिपासा
प् फ् ब् भ्		प्	लभ् स्यते = लप्स्यते

(९९)

क् ख् ग् घ् च् छ् ज् झ् ट् ठ् ड् ढ् त् थ् द् ध् प् फ् ब् भ्	+ स्वर or मृदु व्यं.	वाक् ईश्वरः–वागीश्वरः वनात् आगतः–वनादागतः षट् बान्धवाः–षड्बान्धवाः बध् धुम्–बद्धुम् लभ् धुम्–लब्धुम् तत् वचनम्–तद्वचनम् तत् रम्यम् तद्रम्यम् बाणान् आरोप्य–बाणानारोप्य तान् रक्षन्ति–तान्रक्षन्ति

(१००)

क् ख् ग् घ् च् छ् ज् झ् ट् ठ् ड् ढ् त् थ् द् ध् प् फ् ब् भ्	+ nasal अनुनासिक	तस्मात् मुनिः–तस्मान्मुनिः or तस्माद्मुनिः वाक् मनसी–वाङ्मनसी or वाग्मनसी षट् मासाः–षण्मासाः or षड्मासाः

(१०१)

विभाग I और II में दिये हुए वर्ण कैसे भी एकत्र आ जाएँ तो, I में दिए हुये वर्ण उस के सामने II में दिये हुए वर्ण का रूप धारण करते हैं।

I	II	
त्	च्	अवदत् च = अवदच्च
थ्	छ्	
द्	ज्	क्रव्याद् जयति = क्रव्याज्जयति
ध्	झ्	महान् झञ्झावातः महाञ् झञ्झावातः
न्	ञ्	अरीन् जयति = अरीञ्जयति
स्	श्	हरिस् चन्द्रः हरिश्चंद्रः
त्	ट्	तत् टीका = तट्टीका
थ्	ठ्	
द्	ड्	क्रव्याद् डिम्भः = क्रव्याड्डिम्भः
ध्	ढ्	
न्	ण्	षट् नवति = षण्णवति (ऊपर ९९ देखिये)
स्	ष्	हरिस् षष्ठः = हरिष्षष्ठः

(१०२)

त् थ् द् ध्	ल	भवेत् + लोकः = भवेल्लोकः भगवत् + लीला = भगवल्लीला

(१०३)

न्	ल	श्रद्धावान् लभते = श्रद्धावाँल्लभते
	त्, थ्	पितॄन् तर्पयामि = पितॄंस्तर्पयामि
	च्, छ्	पितॄन् च = पितॄंश्च
	ट्, ठ्	कुर्वन् टीकाम् =कुर्वंष्टीकाम्

(१०४)

क् ख्, ग् घ्		वाक् + हरिः = वाग्घरिः or वाग्हरिः
च् छ्, ज् झ्	ह	जगत्+ हिताय=जगद्धिताय or जगद्हिताय
ट् ठ् ड् ढ्		
त् थ् द् ध्		वाच् + हस्तः = वाग्घस्तः or वाग्हस्तः
प् फ् ब् भ्		

(१०५) र् के बाद दूसरा र् आता है तब पहले र् का लोप हो जाता है और उस के पहले आनेवाला स्वर दीर्घ हो जाता है।

१	२	
र्	र्	हरिः रक्षति = हरिर् रक्षति (९१)
		= हरी रक्षति (१०५)
		प्रभुः रामः = प्रभुर् रामः (९१)
		= प्रभू रामः (१०५)

(१०६) एक ही शब्द में (ऋ, ॠ, र्, ष्) और न् का अगर परस्पर स्थान नीचे दिये अनुसार हो, तो न् का ण् बन जाता है।

१	२	३	४	उदा०
ऋ, ॠ र् or ष्	स्वर य, र, व् ह कवर्ग पवर्ग (इस में से कोईभी (१) और (३) के बीच में आवे तो भी)	न्	स्वर या न् म् य् व् ह में से कोईभी न् के बाद आना आवश्यक है	रामान् ऋषिणा वारिणा पुरुषेण कर्मणा ; but कर्म-योगिना

(१०७) शब्द के अन्त में ह्रस्व स्वर के बाद 'न्', 'ण्' या 'ङ्' आनेपर होनेवाला परिवर्तन—

१	२	३	४	उदा०
ह्रस्व स्वर	न् ण् ङ्	स्वर	न्न् ण्ण् ङ्ङ्	तस्मिन् + एव = तस्मिन्नेव कुर्वन् + इव = कुर्वन्निव

(१०८) Numerals संख्यावाचकाः शब्दाः (Cardinals)

पुंल्लिंग०		स्त्रीलिंग०		नपुंसकलिं०	
१ एकः	(पुत्रः)	एका	(कन्या)	एकं	(नगरम्)
२ द्वौ	(पुत्रौ)	द्वे	(कन्ये)	द्वे	(नगरे)
३ त्रयः	(पुत्राः)	तिस्रः	(कन्याः)	त्रीणि	(नगराणि)
४ चत्वारः	(पुत्राः)	चतस्रः	(कन्याः)	चत्वारि	(नगराणि)
५ पञ्च	,,	पञ्च	,,	पञ्च	,,
६ षट्	,,	षट्	,,	षट्	(पत्राणि)
७ सप्त	,,	सप्त	,,	सप्त	(पत्राणि)
८ अष्टौ	,,	अष्टौ	,,	अष्टौ	,,
९ नव	,,	नव	,,	नव	,,
१० दश	,,	दश	,,	दश	,,
११ एकादश	,,	एकादश	,,	एकादश	,,
१२ द्वादश	,,	द्वादश	,,	द्वादश	,,
१३ त्रयोदश	,,	त्रयोदश	,,	त्रयोदश	,,
१४ चतुर्दश	,,	चतुर्दश	,,	चतुर्दश	,,
१५ पञ्चदश	,,	पञ्चदश	,,	पञ्चदश	,,
१६ षोडश	,,	षोडश	,,	षोडश	,,
१७ सप्तदश	,,	सप्तदश	,,	सप्तदश	,,
१८ अष्टादश	,,	अष्टादश	,,	अष्टादश	,,
१९ नवदश	,,	नवदश	,,	नवदश	,,
or एकोनविंशतिः	,,	एकोनविंशतिः	,,	एकोनविंशतिः	,,
२० विंशतिः	,,	विंशतिः	,,	विंशतिः	,,
२१ एकविंशतिः	,,	एकविंशतिः	,,	एकविंशतिः	,,

२१ द्वाविंशतिः	२५ पञ्चविंशतिः	२८ अष्टाविंशतिः
२३ त्रयोविंशतिः	२६ षड् (,,)	२९ नव (,,)
२४ चतुर्विंशतिः	२७ सप्त (,,)	or एकोनत्रिंशत्

३० त्रिंशत्	३४ चतुस्त्रिंशत्	३७ सप्तत्रिंशत्
३१ एकत्रिंशत्	३५ पञ्चत्रिंशत्	३८ अष्टात्रिंशत्
३२ द्वात्रिंशत्	३६ षट् त्रिंशत्	३९ नवत्रिंशत्
३३ त्रयस्त्रिंशत्		or एकोनचत्वारिंशत्

		१०० शतम्
४० चत्वारिंशत्	७० सप्ततिः	२०० द्विशतम्
५० पञ्चाशत्	८० अशीतिः	१००० दशशतम्
६० षष्टिः	९० नवतिः	or सहस्रम्

(१०९) क्रमवाचकानि (ordinals) विशेषणानि

पुंल्लिंग		स्त्रीलिं०		नपुंसकलिं०	
प्रथमः	(पुत्रः)	प्रथमा	(कन्या)	प्रथमं	(नगरम्)
द्वितीयः	(पुत्रः)	द्वितीया	(कन्या)	द्वितीयं	(नगरम्)
तृतीयः	(पुत्रः)	तृतीया	(कन्या)	तृतीयं	(नगरम्)
चतुर्थः	,,	चतुर्थी	,,	चतुर्थं	,,
पञ्चमः	,,	पञ्चमी	,,	पञ्चमं	,,
षष्ठः	(दिवसः)	षष्ठी	(तिथिः)	षष्ठं	(दिनम्)
सप्तमः	,,	सप्तमी	,,	सप्तमं	,,
अष्टमः	,,	अष्टमी	,,	अष्टमं	,,
नवमः	,,	नवमी	,,	नवमं	,,
दशमः	,,	दशमी	,,	दशमं	,,
एकादशः	,,	एकादशी	,,	एकादशं	,,
द्वादशः	,,	द्वादशी	,,	द्वादशं	,,
त्रयोदशः	,,	त्रयोदशी	,,	त्रयोदशं	,,
चतुर्दशः	,,	चतुर्दशी	,,	चतुर्दशं	,,
पञ्चदशः	,,	पञ्चदशी	,,	पञ्चदशं	,,

पुल्लिंग		स्त्रीलिंग०		नपुंसकलिं०	
षोडशः	(तडागः)	षोडशी	(पुष्करिणी)	षोडशं	(तडागम्)
सप्तदशः	,,	सप्तदशी	,,	सप्तदशं	,,
अष्टादशः	,,	अष्टादशी	,,	अष्टादशं	,,
नवदशः	,,	नवदशी	,,	नवदशं	,,
एकोनविंशः	,,	एकोनविंशी	,,	एकोनविंशं	,,
विंशतितमः	,,	विंशतितमी	,,	विंशतितमं	

सूचना—प्रत्येक पाठकी पहली पंक्ति देखें।

पाठों पर टिप्पणियाँ।

पाठ (१) — नमति पठति च। ("च" का उपयोग देखिये।)

(११०) (अ) राम और लक्ष्मण।

(परंतु संस्कृत में) रामः लक्ष्मणः (च)। (अन्त में केवल एक "च"।

(अथवा) रामः (च) लक्ष्मणः (च)। (मध्य में एक "च" और अन्त में एक-ऐसे दो "च"॥

[अन्त में "च" होना आवश्यक है।]

(ब) "वा" का उपयोग भी इसी प्रकार होता है।

क्षुधा या प्यास।

(संस्कृत में) क्षुधा पिपासा (वा)। (अन्त में केवल एक "वा")

(अथवा) क्षुधा (वा) पिपासा (वा)। (मध्य में एक "वा" और अन्त में एक—ऐसे दो "वा")

पाठ (२) "कः?" और "का?" इन दोनों में कौनसा भेद रहता है? (४२, ४३.)

राजा—(राजन् ६); पिता—(पितृ ४); मातः—(मातृ २०)

रामः दशरथं नमति। "दशरथं"—कौन-सी विभक्ति? और क्यों?

"रामः" — ,, ,, ,, क्यों?

माता च पिता च मातापितरौ। यह समास बन गया। (८१)

यह "द्वि-वचन" है। हिंदी भाषामें द्विवचन नहीं होता है।

पाठ (३) श्रीलक्ष्मणाय नमः। " लक्ष्मणाय " कौन-सी विभक्ति है?

पीछे लिखे हुए तीन पाठों में, नमः के पहले आये हुए शब्दों के विभक्ति की खोज कीजिये।

भ्राता—(भ्रातृ). यह " पितृ " (४) के समान होता है।

पाठ (४) रामलक्ष्मणौ दशरथस्य प्रियौ। " प्रियौ " —विशेषण है। द्विवचन क्यों? (६७)

पाठ (५) -- राज्यं करोति, प्रजाः च रक्षति।

इधर, " च " की सहायता से दो वाक्य जोड़े हुए हैं। एक ही वार " च " का उपयोग होने से, उसे अन्त में ही रखना आवश्यक है। (११०), परंतु, राज्यं करोति, प्रजाः च रक्षति। यह ठीक ही होगा, क्योंकि, " च " का स्थान बिलकुल बीच में नहीं है।

(१११) सुमित्रा नाम। (सुमित्रा नाम की); भरतः नाम। (भरत नाम का)

[यहाँ " नाम " अव्यय है]

परंतु, पुस्तकस्य नाम। (पुस्तक का अभिधान); तस्याः नाम कैकेयी। (उसका नाम कैकेयी) -- [यहाँ " नाम " संज्ञा है]

पाठ (६) -- लभ- ते। क्षम- ते। (५८) के प्रकार से।

भक्षय-ति। पठ-ति। (५७) ,, ,,

अस्ति - (अस् + ति) - (वर्तमानकाल)

(११२)

	(एकवचनम्)	(द्विवचनम्)	(बहुवचनम्)
प्र. पु.	अस्मि	स्वः	स्मः
द्वि. पु.	असि	स्थः	स्थ
तृ. पु.	अस्ति	स्तः	सन्ति

(११३) चापं गृहीत्वा (देखिये नं. ७३)

(१) संबंधि०	(२) दर्शक०	(३) प्रश्नार्थक०
यदा-(जब)	तदा-(तब)	कदा ?-(कब ?)
यत्र-(जहाँ, जिधर)	तत्र-(वहाँ, उधर)	कुत्र ?-(कहाँ, किधर ?)
यस्य-(जिसका)	तस्य-(उसका)	कस्य ?-(किसका ?)

पाठ (७) गत्वा (७३); द्रष्टुम् (७४)

कश्चित्—"कः" प्रश्नार्थक सर्वनाम है। (कः ? = कौन ?)

कः + चित् = कश्चित्-(कोई)-यह "सामान्य" सर्वनाम बन गया है।

(११४) प्रश्नार्थक सर्वनामों के बाद, चित्, चन, अपि, स्वित्, के लगाने से, प्रश्नार्थक का "सामान्य" सर्वनाम बन जाता है।

कः बालकः ? (कौन लड़का ?)

कश्चित् (कश्चन, कोऽपि, कःस्वित्) बालकः = कोई लड़का

श्रुत्वा, उत्थाय—(७३)

पाठ (८)— (प्रच्छ्) पृच्छ् (पूछना) के दो कर्म होते हैं।

क्या पूछ लिया ? (कुशलम्)— किस से पूछ लिया ? (तम्)
(प्रधान कर्म) (गौण कर्म)

(११५) [अन्य क्रियापद के भी दो २ कर्म होते हैं। "दुह याच" वगैरह]

-- विघ्नकरः (76) (विघ्नं करोति सः) - विघ्न करनेवाला -

(११६) भवान्—मर्यादा या इज्जत बतलाने के लिये, "तुम" के स्थान में जैसा "आप" का उपयोग होता है वैसे ही "त्वम्" के स्थान में "भवान्" (भवत् ९) का उपयोग होता है। सिर्फ़, "भवान्" के लिये क्रियापद तृतीय पुरुष में रखना आवश्यक है।

पाठ (९) -- रामेण सह। राक्षसैः सह। "सह" के साथ तृतीया विभक्ति की जरूरत होती है।

पाठ (१०) -- दक्षिणस्याम् (५५) दिशायाम्।

"दक्षिणा दिशा" - की सप्तमी विभक्ति होती है।

पाठ (११) — दशरथाय क्रुध्यति (कुप्यति) --

(११७) क्रुध् (गुस्सा करना); द्रुह (द्रोह करना), ईर्ष्; असूय् (हसद करना)— इन क्रियाओं के बारे में जिस के ऊपर गुस्सा, द्रोह आदि होता है उधर चतुर्थी विभक्ति का उपयोग करना चाहिये।

पाठ (१२)--विविधानि अस्त्राणि। (देखिये ६८)

(११८) विश्वामित्राय रामं प्रयच्छ। राम को विश्वामित्र को दीजिये। —दी गयी वस्तु (प्रधान कर्म) को द्वितीया विभक्ति होनी चाहिये। जिस को वस्तु दी जाती है (गौण कर्म) उस की विभक्ति चतुर्थी होती है।)

पाठ (१४)—०तः = "०की ओर".

[इस के जैसे अन्य अक्षर भी जो शब्द के अन्त में लगाये जाते हैं उन के लिये अंक ७९ देखिये]

(११९)

	यद्	तद्	किम्?	एतद्	इदम्
(पुंल्लिंग०)	यादृशः	तादृशः	कीदृशः?	एतादृशः	ईदृशः
(स्त्री०)	यादृशी	तादृशी	कीदृशी?	एतादृशी	ईदृशी
	यावत्	तावत्	कियत्?	एतावत्	इयत्
	यति	तति	कति? (=कितना)		

पाठ (१६) कोश-द्वयम्; कोश-द्वितयम्—(दोनों का समूह)
बालक-त्रयम्; बालक-त्रितयम्—(तीनों का ,,)
वैसे ही, चतुष्टयम्; पञ्चत्; षट्कम्--आदि.

पाठ (१७) अहम् ते अस्त्रविद्यां दास्यामि। (११८)
वन्दनार्थम् = वन्दनं कर्तुम्।
पश्चिमायाम् (१५) दिशायाम्। (सप्तमी)

पाठ (१८)-- वनं गच्छन्तः ते—गच्छन्तः (गच्छत् ९८, ११)

पाठ (१९)-- आसीत् - अस् (भूतकाल) वर्त०काल के लिये ११२)

(१२०)

	(एकव०)	(द्वि.व०)	(बहुव०)
प्र. पु.	आसम्	आ-स्व	आ-स्म
द्वि. पु.	आसीः	आ-स्तम्	आ-स्त
तृ. पु.	आसीत्	आ-स्ताम्	आ-सन्

अथ गच्छता कालेन— काल चलते चलते।
अद्य-प्रभृति (आज-से)। इसी प्रकार
यदा-प्रभृति; तदा-प्रभृति; कदा-प्रभृति; जन्म-प्रभृति आदि।

पाठ (२२) — गृह्णातु-(ग्रह्) गृह्-१२५ IX
सः रामाय अस्त्राणि प्रयच्छति। (११८)

पाठ (२३) — भवान् (९, ११६); यथान्यायम् (८१); षष्ठे दिने समागते (८७)।

पाठ (२४) — त्रस्ताः = भीताः [जिस को देखने से भय होता है उस के पीछे पंचमी जोडनी चाहिये।]

(१२१) पाठ (२५) — नौ (४०)- मा, नौ, नः, मे (४०, ४१) आदि गौण रूपों का उपयोग वाक्यो में आरम्भ में नहीं करना चाहिये। उन स्थानों पर, माम्, आवाम्, अस्मान् आदि का उपयोग करना उचित है। ("नौ तत्कथय") शुद्ध नहीं होता है। ("आवाभ्याम् तत्कथय") या ("तव नौ कथय") शुद्ध होता है।

—आज्ञापयति (८२)

पाठ (२६)

—शृणु। [(श्रु) शृ + नु १२५ V]
—वृण्वन्ति। [वृ + नु + अन्ति १२५ V] (१०६)
—लक्ष्मणेन सहितः सलक्ष्मणः।
[जिस के साथ लक्ष्मण है वह] —"सह—बहुव्रीहिः" (८१)

पाठ (२७) —स्वीकृत्य—(८०, ७३)

पाठ (२८) —दर्शय—[दृश् (पश्य)] पश्यति = देखता है;
(८२) दर्शयति = दिखाता है, दिखलाता है।
—कः अपि = कोई (सामान्य सर्व०); [कः प्रश्नार्थक सर्व०] (११४)

पाठ (२९) —धा—हित (रखा हुआ) (६३, कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण)
—अपि + धा—पिहित (बंद किया हुआ) („ „ „)
—नि + धा—निहित (रखा हुआ) („ „ „)
—बहुमूल्यानि—बहु मूल्यं येषां तानि (वस्तूनि) -बहु० ८१.
—जिस की क़ीमत ज्यादा है वे (चीजें)
— अब्रवीत् - ब्रू (१२५, II)

पाठ (३०) — स्फटिक-मय—स्फटिक का बना हुवा। इसी प्रकार सुवर्ण-मय; रजत-मय; काष्ठमय; मृण्मय (सोना; चाँदी; लकड़ी; मिट्टी) का बना हुआ।

— कतिपयाः (बहुतेरे) " सामान्य " सर्व० - कति ? (प्रश्नार्थक) (कितने ?)

पाठ (३१) — वृध्-वर्धते (५८) - बढ़ता है;
वृध् + अय - वर्धयति-त्ते (८१) - बढ़ाता है।

पाठ (३१)— संबंधः वः रोचते। " वः " चतुर्थी का रूप है। (४१)

पाठ (३५) -- ददामि -- (दा १२५ III); गृह्णन्तु - [ग्रह् (गृह) १२५ IX]

पाठ (३६) -- अजुहोत - (हु १२५ III); गृहाण - [ग्रह् (गृह्) १२५ IX]
-- सभार्यः (भार्यया सहितः) - सहबहुव्रीहिः (८१)

पाठ (३७) -- ससंभ्रमः (संभ्रमेण सहितः) - „ „ „
-- अनेकशः -- (बहुत दफ़े) -- शः, धा, आदि को, अन्त में लगाने से, उन शब्दों से अनेक अर्थ उत्पन्न हो सकते हैं।

(१२२) पाठ (३९) -- अपि भवति स्म ! वाक्यों के आरम्भ में 'अपि' के रखने से, प्रश्नार्थ पैदा होता है और वाक्यों का रूप भी सुंदर बन जाता है।

अपि कुशली काश्यपः ! = (काश्यपः कुशली भवति किम् !
अपि एष दुष्यन्तः भवेत् ! = (एषः दुष्यन्तः भवेत् किम् !)

पाठ (३१) -- स्म - भवति स्म=अभवत्।

(१२३) वर्तमानकालरूप के बाद " स्म " के रखने से भूतकाल का अर्थ प्रगट होता है।

(गण-विचार)

संस्कृत धातुओं के वर्तमानकाल के रूप, भिन्न भिन्न प्रकार से बनाये जाते हैं और उन प्रकारों पर आधारित हुई धातुएँ दस " गण " के रूप में बनायी गई हैं। प्रत्येक ' गण ' का विशिष्ट चिन्ह या " विकरण " होता है। धातुओं को, विकरण लगाने से " अंग " की उत्पत्ति हो जाती है तथा उन " अंगों " के बाद (काल और अर्थ बतलानेवाले) प्रत्यय लगते हैं।

अंगों के बारे में गणों के दो समूह होते हैं। (१२४), (१२५).

(१२४) गण—(I, IV, VI, X)—(प्रत्यय के लिये, देखिये ५७, ५८)

गण,	पद,	धातु-धातु + विकरण	= अंग + प्रत्यय—रूप	
I	परस्मै०	पठ्—पठ् + अ	= पठ + ति—पठ-ति	(५७)
	प०	भू --भो + अ (गुण 64); (भव् 95)	= भव + ति--भव-ति	(,,)
	प०	बुध्—बोध्+ अ	= बोध + ति—बोध-ति	(,,)
	आत्मने०	लभ्—लभ् + अ	= लभ + ति—लभ-ते	(५८)
IV	प०	कुप्—कुप् + य	= कुप्य + ति—कुप्य-ति	(५७)
	आ०	युध्—युध् + य (IV और VI में गुण होता नहीं)	= युध्य + ते—युध्य-ते	(५८)
VI	प०	विश्—विश् + अ	= विश + ति—विश-ति	(५७)
	उभय० प०	क्षिप्—क्षिप्+ अ	= क्षिप + ति—क्षिप-ति	(,,)
	उभय० आ०	,, — ,, + अ	= क्षिप + ते —क्षिप-ते	(५८)
X	उभय०	भक्ष् — भक्ष्+ अय	= भक्षय+ ति—भक्षय-ति	(५७)
		,, — ,, + अय	= ,, + ते —भक्षय-ते	(५८)
	उभय०	चुर् —(गुण) चोर + अय	= चोरय+ति-ते—चोरयति-ते	
	उभय०	तड् —(वृद्धि) ताड् + अय	= ताडय+ति-ते—ताडयति-ते	

(१२५) गण (IX, VIII, V, VII, III, II)

इन शेष गणों को उलटे क्रम से सीखने में सुविधा होती है।

गण (१२४) से ये गण (१२५) अलग रखे गये हैं, क्योंकि, इन गणों में, धातुओं का " अंग " वैसे ही रहता नही। प्रत्यय " पित् " अथवा "अपित्" होने से, " अंग " का रूप ही बदल जाता है।

इन गणों के लिये " प्रत्यय " नीचे बतलाये गये हैं। " पित् " प्रत्यय मोटे टाइप में दिये गये हैं। इन प्रत्ययों की ५७, ५८ इन के साथ तुलना कीजिये।

(a) वर्तमानकाल :– [परस्मैपद] [आत्मनेपद]

	१	२	बहु०	१	२	बहु०
प्र. पु.	**मि**	वः	मः	ए	वहे	महे
द्वि. पु.	**सि**	थः	थ	से	आथे	ध्वे
तृ. पु.	**ति**	तः	अन्ति	ते	आते	अते

(b) भूतकालवाचक :–

प्र. पु.	**अम्**	व	म	इ	वहि	महि
द्वि. पु.	**स्**	तम्	त	थाः	आथाम्	ध्वम्
तृ. पु.	**त्**	ताम्	अन (उस्)	त	आताम्	अत

(c) आज्ञार्थ :–

प्र. पु.	**आनि**	**आव**	**आम**	**ऐ**	**आवहि**	**आमहि**
द्वि. पु.	(हि, धि, आन) इ.	तम्	त	स्व	आथाम्	ध्वम्
तृ. पु.	**तु**	ताम्	अन्तु	ताम्	आताम्	अताम्

(d) विध्यर्थ :–

प्र. पु.	याम्	याव	याम	ईय	ईवहि	ईमहि
द्वि. पु.	याः	यातम्	यात	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्
तृ. पु.	यात्	याताम्	युः	ईत	ईयाताम्	ईरन्

गण, पद	धातु	– धातु + विकरण	= अंग + प्रत्यय		– रूप
IX पर०	ज्ञा (जा)	– जा + ना	= जाना + ति	(पित्)	– जाना-ति
	,,	+ नी	= जानी + तः	(अपित्)	– जानी-तः
	,,	+ न	= जान् + अन्ति	(,, स्वरारंभ)	-जानन्ति
उभय०	ग्रह् (गृह)	– गृह् + ना	= गृह्णा + ति	(पित्)	– गृह्णा-ति
	,,	– ,, + नी	= गृह्णी + ते	(अपित्)	– गृह्णीते
उभय०	क्री	– क्री + ना	= क्रीणा + मि	(पित्)	-क्रीणा-मि
	,,	– ,, + नी	= क्रीणा + वः	(अपित्)	-क्रीणी-वः
VIII उभय०	तन्	– तन् + उ	= तनो + ति	(पित्)	-तनो-ति
	,,	– ,, + उ	= तनु + ते	(अपित्)	-तनु-ते
उभय०	कृ	– कर् + उ	= करो + ति	(पित्)	-करो-ति
		– कुर् + उ	= कुरु + ते	(अपित्)	-कुरु-ते
V उभय०	चि	– चि + नु	= चिनो + ति	(पित्)	-चिनो-ति
	,,	– ,, + नु	= चिनु + ते	(अपित्)	-चिनु-ते
पर०	आप्	– आप् + नु	= आप्नो + ति	(पित्)	-आप्नो-ति
आत्म०	अश्	– अश् + नु	= अश्नु + ते	(अपित्)	-अश्नुते
VII प०	भुज्	– भुनज्	= भुनज् + ति	(पित्)	-भुनक्ति
आत्म०	भुज्	– भुनज्	= भुञ्ज् + ते	(अपित्)	-भुङ्क्ते

III [इस गण में विकरण का अक्षर नहीं होता है। धातु के पहले अक्षर का "अभ्यास" (= द्वित्व) करना, यही इस गण का चिन्ह होता है। "अभ्यास" के लिये विशिष्ट नियम रहते हैं।]

III प०	निज्	– निनिज्	= नेनेज् + ति	(पित्)	-नेनेक्ति
आत्म०		– ,,	= नेनिज् + तः	(अपित्)	-नेनिक्तः
पर०	भी	– भीभी	= बिभी + ति	(पित्)	-बिभेति
उभय०	दा	– दादा	= ददा + ति	(पित्)	-ददा-ति
आ०	,,	– ,,	= दद् + ते	(अपित्)	-दत्ते
पर०	ह्री	– ह्रीह्री	= जिह्री + ति	(पित्)	-जिह्रेति
,,	हु	– हुहु	= जुहु + ति	(पित्)	-जुहो-ति
पर०	भृ	– भृभृ	= बिभृ + ति	(पित्)	-बिभर्ति

II [इस गण में प्रायः सब धातुएँ अनियमित होती हैं। हर एक धातु या धातु-समूह के रूप भिन्न भिन्न नियमों से बन जाते हैं। नीचे कई धातुएँ दी गई हैं। अन्य धातुएँ सु. सं. के दूसरे कई भाग में मिलेंगी।]

गण II की कई धातुएँ और उन के वर्त० तृ० पु० के रूप—

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	या – याति	यातः	यान्ति
	अस् – अस्ति	स्तः	सन्ति
	इ – एति	इतः	यन्ति
	रुद् – रोदिति	रुदितः	रुदन्ति
(आत्मनेपद)	शी – शेते	शयाते	शेरते
	वश् – वष्टि	उष्टः	उशन्ति
	नु – नौति	नुतः	नुवन्ति
	स्तु – स्तौति } स्तवीति }	स्तुतः } स्तुवीतः }	स्तुवन्ति
	ब्रू – ब्रवीति	ब्रूतः	ब्रुवन्ति
	लिह् – लेढि	लीढः	लिहन्ति
	दुह् – दोग्धि	दुग्धः	दुहन्ति
	हन् – हन्ति	हतः	घ्नन्ति
	ईश् – ईष्टे	ईशाते	ईशते
	विद् – वेत्ति	वित्तः	विदन्ति

अंक १२४, १२५ को पढ़ने के बाद, धातुओं के गणों की खोज करने के लिये कई श्लोक नीचे दिये जाते हैं।

ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति। (दा, ग्रह्, ख्या)
भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम्॥ (भुज्, भोजय)
किं तया क्रियते धेन्वा या न सूते न दुग्धदा।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न भक्तिमान्॥
मान्या एव हि मान्यानां मानं कुर्वन्ति नेतरे। (कृ)
शम्भुर्बिभर्ति मूर्धेन्दुं स्वर्भानुस्तं जिघृक्षते (८२) (भृ) (ग्रह्)
लिखिता चित्रगुप्तेन ललाटेऽक्षरमालिका।
तां देवोऽपि न शक्नोति उल्लिख्य लिखितुं पुनः॥ (शक्)
धनेन किं यो न ददाति याचके॥ (दा)
पिता रत्नाकरो यस्य लक्ष्मीर्यस्य सहोदरी।
शंखो रोदिति भिक्षार्थी फलं भाग्यानुसारतः॥ (रुद्)
लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वन्तरिश्चंद्रमा
गावः कामदुघाः सुरेश्वरगजो रम्भादिदेवाङ्गनाः।
अश्वः सप्तमुखो विषं हरिधनुः शंखोऽमृतं चाम्बुधे
रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्वन्तु वो मङ्गलम्॥ [कृ]

ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे (हन्) [ज्ञा (जा)]
हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन। (पा) (८३)
यो दुर्जनं वशयितुं तनुते मनीषाम् ॥ (तन्)
निःस्वो वष्टि शतं, शती दशशतं, तृष्णावधिं को गतः ॥ (वश्)
गोविन्दो मातुलो यस्य, पिता यस्य धनंजयः।
अभिमन्यू रणे शेते, नियतिः केन वार्यते ॥ (शी)

(सुभाषितानि)

(सार्थकण्ठपाठार्थम्)

[विद्यार्थी स्वावलंबी बने यह मेरी हार्दिक इच्छा है। नीचे दिये हुए पद्यांशों में आनेवाले नये शब्दों के अर्थ पुस्तक के अंत में दिए हुए शब्दकोष में नहीं दिये हुए हैं। विद्यार्थी स्वयं इन शब्दों को कोष से देख लें और पद्य को सामने रखते हुए उसका ठीक ठीक अर्थ समझने की कोशिश करें। संदर्भ के लिये दिये हुए अंकोसे विद्यार्थी को सहायता मिल सकेगी। विद्यार्थीयों को स्वावलंबन सीखाने का यह एक प्रभावोत्पादक मार्ग है।]

गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो
वली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः (१२५ II)
पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः।
करी च सिंहस्य बलं न मूषकः ॥ १॥
विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमम्।
नहि वन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम् ॥ २ ॥
दरिद्रता धीरतया विराजते कुरूपता शीलतया विराजते।
कुभोजनं उष्णतया विराजते कुवस्त्रता शुभ्रतया विराजते ॥ ३ ॥
दुर्बलस्य बलं राजा, बालानां रोदनं बलम्।
बलं च मौनं मूर्खस्य, चोराणामनृतं बलम् ॥ ४ ॥
सर्वं परवशं दुःखं सर्वं आत्मवशं सुखम्।
एतद् ज्ञेयं समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ५ ॥ (७२)
यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स पण्डितः स श्रुतिमान् गुणज्ञः। (७६)
स एव वक्ता स च दर्शनीयः
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ॥ ६ ॥

अश्वं नैव गजं नैवं व्याघ्रं नैव च नैव च ।
अजापुत्रं बलिं यच्छेत् देवो दुर्बलघातकः ॥ ७ ॥
अहं च त्वं च राजेन्द्र लोकनाथावुभावपि ।
बहुव्रीहिरहं राजन् षष्ठीतत्पुरुषो भवान् ॥ ८ ॥
सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः ।
अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुस्तरः ॥ ९ ॥
आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः । (६२)
बकास्तत्र न बध्यन्ते मौनं सर्वार्थसाधनम् ॥ १० ॥
वरं वरयते कन्या माता वित्तं पिता श्रुतम् ।
बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥ ११ ॥
क्षणशः कणशश्चैव विद्यामर्थं च साधयेत् । (६९)
क्षणत्यागे कुतो विद्या कणत्यागे कुतो धनम् ॥ १२ ॥
यो न संचरते देशान् यो न सेवेत पण्डितान् ।
तस्य संकुचिता बुद्धिर्घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥ १३ ॥
यस्तु संचरते देशान् यश्च सेवेत पण्डितान् ।
तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ १४ ॥
यथा देशस्तथा भाषा यथा राजा तथा प्रजाः ।
यथा भूमिस्तथा तोयं यथा बीजं तथाङ्कुरः ॥ १५ ॥
सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र निर्वृतिः ।
तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते ॥ १६ ॥
न कश्चिदपि जानाति किं कस्य श्वो भविष्यति ।
अतः श्वःकरणीयानि कुर्यादद्यैव बुद्धिमान् ॥ १७ ॥
संपत्सरस्वती सत्यं संतानं सदनुग्रहः ।
सत्ता सुकृत-संभारः सकाराः सप्त दुर्लभाः ॥ १८ ॥
पुत्रसूः पाककुशला पवित्रा च पतिव्रता ।
पद्माक्षी पञ्चपैर्नारी भुवि संयाति गौरवम् ॥ १९ ॥
जामाता जठरं जाया जातवेदा जलाशयः ।
पूरिता नैव पूर्यन्ते जकाराः पञ्च दुर्भराः ॥ २० ॥
मनो मधुकरो मेघो मानिनी मदनो मरुत् ।
मा मदो मर्कटो मत्स्यो मकारा दश चञ्चलाः ॥ २१ ॥
प्रस्ताव-सदृशं वाक्यं सद्भाव-सदृशं प्रियम् ।
आत्मशक्तिसमं कोपं कुर्वाणो न विनश्यति ॥ २२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता–सूक्तयः ।

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥ १ ॥
श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । (१०३)
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ २ ॥ (७३)

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥ ३ ॥ (११९–पाठ १६)
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ४ ॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । (१२५-IX)
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा–
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ ५ ॥
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । (१२५-VII)
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ ६ ॥ (८२)

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ७ ॥
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ८ ॥
पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥
सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥ ९ ॥
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १० ॥
यद्यद् विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ११ ॥
मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ १२ ॥ (प्र + वे) (क)

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ १३ ॥
अनन्याँश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । (१००)
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ १४ ॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति । (१२५ II)
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १५ ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ १६ ॥ (१२५ IX)
समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ १७ ॥
ये यथा मां प्रपद्यन्ते ताँस्तथैव भजाम्यहम् ॥ (१०३)
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥
कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ १८ ॥
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ १९ ॥
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ (१२५)
यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २० ॥ (८३)
उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः, आत्मैव रिपुरात्मनः ॥ २१ ॥
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ (१०७)
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् (५७,५८ V)
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ २२ ॥
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । (५७ V)
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥ २३ ॥ („)
यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ २४ ॥

संस्कृत-हिंदी शब्दकोशः (VOCABULARY)

सं. - हिं.

अ

अकरोत्—[उस ने] किया
अकुर्वन्—[उन्हों ने] किया
अग्निः—अग्नि, आग
अग्नेः समक्षम्—अग्नि के सामने
अग्रतः—आगे
अजिनम्—मृगछाला
अजुहोत्—होम किया
अंजलिं बद्ध्वा—हाथ जोड कर
अतिथिः—अतिथि
अतिथिक्रिया—आतिथि सेवा
अतीव—बहुत
अत्र—इधर
अत्रभवतोः—आप महाशयों का
अथ किम्।—हाँ
अद्भुतम्—अद्भुत
अद्य—आज
अद्य एव—आज ही
अद्यापि—अब तक
अधस्तात्—नीचे
अधीष्व—अध्ययन करो
अधुना—अभी, अब
अध्ययन-शालिनः—अध्ययनशील
अनायासेन—सहज ही
अनिद्रः—निद्रारहित
अनुगच्छति—पीछे जाता है
अनुगृहीतः—अनुग्रह हुआ
अनुचरः—पीछा करनेवाला

सं. - हिं.

अनुपमः—उपमा रहित
अनुप्राप्तः—पहुँचा हुआ
अनुसरति—पीछे चलता है
अनुसृत्य—अनुसार
अनेकशः—अनेकवार
अन्नम्—अन्न
अन्ये—दूसरे
अन्येद्युः—दूसरे दिन
अन्यः न्या, अन्यत् }—दूसरा-री
अपरेद्युः—दूसरे दिन
अपि—भी
अप्रमेयः—तुलना रहित
अभयम् प्रयच्छ—अभयदान दो
अभिभाषते—बोलता है
अभिमुखम्—अभिमुख
अयम् बालकः—यह बालक
अर्गलः—बेड़ी, खटका
अर्घ्यम्—पूजा की सामग्री
अलङ्कृतः—सजा हुआ
अवजानाति—छोटा समझता है
अवसरः—अवसर
अवृण्वन्—वरने के लिये आये
अश्वः—घोड़ा
अष्टचक्रः—आठ चक्रों वाला
असि—[तू] है
अस्ति—[वह] है
अस्मि—[मैं] हूँ
अस्तम् गच्छति—छिपता है

सं. - हिं.

अस्त्राणि—अस्त्र

अस्माकम्—हमारा

अस्यति—फेंकता है

अहम्—मैं

अहो बत!—अहाहा!

आ

आकर्णम्—कान तक

आकाशम्—आकाश

आकृष्य—खींच कर

आगतः—आया हुआ

आगच्छति—आता है

आगन्तुम्—आने के लिये

आगमनम्—आगमन

आज्ञापयति—आज्ञा करता है

आदरः—आदर

आदाय—ले कर

आदिष्टः—आज्ञा किया हुआ

आधाय—रख कर

आनयति—ले आता है

आनीतः—लाया हुआ

आपृच्छ्य—छुट्टी ले कर

आभरणम्—गहने, आभूषण

आयसः—लोहे का

आरक्तः—लाल

आरभते—आरंभ करता है

आरोपणम्—तयार करना

आरोप्य—चढ़ाकर

आरोहति—चढ़ता है

आलयः—डेरा

आलेख्यम्—चित्र

आवयोः—हमारा

आवृत्य—रोक कर

सं. - हिं.

आशीर्वचनम्—आशीर्वाद

आश्रमः—आश्रम

आश्रमपदम्—आश्रम का घेरा

आश्रमवासिनः—आश्रम में रहनेवाले

आसनम्—आसन

आसाद्य—प्राप्तकर

आसीत्—था

आहूतः—बुलाया हुआ

आह्वयति—बुलाता है

इ

इच्छति—इच्छा करता है

इति—इतना, ऐसा

इदानीम्—अब

इदम् वनम्—यह वन

इयम् नदी—यह नदी

इव—समान, सरीखा

ई

ईदृशः—इसी प्रकार का

ईप्सितम्—कामना

उ

उक्त्वा—बोल कर

उचितः—उचित

उड्डयते—उड़ता है

उत्तिष्ठति—उठता है

उत्थाय—उठ कर

उत्सवः—उत्सव

उत्सादितः—उजाड़ हुआ

उदयति } —निकलता है
उद्गच्छति }

उद्दिश्य—की तरफ़

उद्यतः—तैयार

सं.	हिं.
उद्यम्य	ऊपर उठा के
उपकृतः	उपकार हुआ
उपगच्छति	पास पहुँचता है
उपरि	ऊपर
उपवनम्	फुलवाड़ी
उपसदनम्	जगा
उपागतः	समीप पहुँचा हुआ
उपाध्यायः	उपाध्याय

ऋ

ऋते—विना
ऋषिः—ऋषि

ए

एकदा—एक समय
एकः—एक
एकाकी—अकेला
एषः-षा } —यह
एतत् }
एव—केवल, सिर्फ़
एवम्—इस रीति से

क

कः?—कौन?
कच्चित् न?—शायद?
कण्ठः—गला
कतिपयाः—बहुतेरे
कथयति—कहता है
कथम्?—कैसा?
कथम् नु?—कैसा?
कदा?—कब?
करिष्यति—करेगा
करोति—करता है
कर्तुम्—करने के लिये
कश्चित्—कोई

सं.	हिं.
का?	कौन?
कामः	कामना
कारणम्	कारण
कार्पासम्	सूती कपड़ा
कार्यः	करने योग्य
कालक्षेपः	देरी
किं?	क्या?
किमर्थम्?	किस कारण से?
किङ्करः	नौकर
किञ्चित्	थोड़ा
किन्तु	परंतु
कीदृशः?	किस प्रकार का
कीर्तिः	कीर्ति
कुटीरः	झोंपड़ी
कुत्र?	कहाँ?
कुमारः	लड़का
कुरु	करो
कुलगुरुः	कुलगुरु
कुलद्वयम्	दो कुल
कुलम्	कुल, घराना
कुशलम्	कुशल
कुसुमोत्करः	फूलों का समूह
कूर्चः	दाढ़ी
कृत-कामः / कृतार्थः	कृतार्थ
कृत्वा	कर के
कृष्णः	काला
केनचित्	किसी से
केवलम्	फ़क़त मात्र
केशः	बाल
कोशागारम्	खज़ाना
कौतूहलम्	उत्कंठा

सं. हिं.

क्रियन्ताम्—की जावें
क्रुद्धः—क्रोधवश
क्रुध्यति—गुस्सा होता है
क्रोधः—क्रोध
क्रोशद्वयम्—दो कोस
क्षणः—क्षण
क्षत्रियः—क्षत्रिय
क्षमते—क्षमा करता है
क्षिपति—फेंकता है
क्षुधा—भूख
क्षौमं—रेशमी कपड़ा

ख

खड्गः—तलवार
खलु—सचमुच
ख्यातः—विख्यात

ग

गच्छति—जाता है
गणयति—गिनता है
गणेशः—गणेश
गत्वा—जा कर
गन्तुम् इच्छति—जाना चाहता है
गंधपुष्पादिभिः—गंध पुष्प आदि से
गमिष्यति—जायगा
गर्वपरिहारः—अहंकार का दूर होना
गीर्वाण-वाणी-संस्कृत भाषा
गुणवान्—गुणी
गुरुः—गुरु
गृहाण—ले
गृहीत्वा—ले कर
गौरः—गोरा

च

च—और

सं. हिं.

चतसृणाम्—चारों का
चतुर्णाम्—चारोंमेंसे
चतुर्भिः—चारों से
चतुरङ्गः—चार अंगोवाला
चत्वारः—चार
चापधरः—धनुर्धारी
चापः—कमान, धनुष्य
चामरम्—चामर
चित्रम्—चित्र; आश्चर्य
चित्राः कथाः—विचित्र कथा

छ

छत्रम्—छाता
छात्रः—शिष्य
छाया—छाया

ज

जटाः—जटा
जडीकृतः—जड़ जैसा
जनपदः—प्रदेश
जनौघः—जनसमूह
जलम्—जल
जानाति—जानता है
जामदग्न्यः—जमदग्नि का पुत्र
जीवाम—जीएंगे
ज्ञातुकामः—जानने की इच्छावाला
ज्ञातुम्—जानने के लिये
ज्या—कमान की डोरी
ज्येष्ठः—बड़ा
ज्वलयति—आग सुलगाता है

त

तत्—वह
ततः—उस के पीछे
तत्र—वहाँ

सं. - हिं.

तथा च—उसी रीति से
तथापि—तो भी
तदनन्तरम्—उस के पीछे
तदा—तब
तदाप्रभृति—तब से
तपोवनम्—तपोवन
तर्कितः—सोच विचार में आया
तस्मात्—इस लिये
तादृशः—उस प्रकार का
तानि अस्त्राणि—वे अस्त्र
ताम् मारय—उस को मारो
ताः ताः कथाः—वे वे कथाएँ
तिष्ठति—खड़ा है
तीरम्—किनारा
तु—परंतु
तूणीरः—तर्कश
तृतीया—तीसरी
तेन—इस लि
तेषाम्—उन
तोलनम्—उठाना
त्यक्त्वा—छोड़ कर
त्यजति—छोड़ता है
त्रयः—तीन
त्रस्तः—डरा हुआ
त्रासयते—डराता है
त्वम्—तू
त्वरितम्—जल्द
त्वाम् ऋते—तुम बिना

द

दक्षिणतः—दाहिनी ओर
दक्षिणस्याम् दिशायाम्—दक्षिण दिशा में

सं. - हिं.

दण्डनम्—दंड देना
दण्डयति—दंड देता है
दण्डयिष्यति—दंड देगा
दण्डः—डण्डा
दत्तः—दिया गया
ददामि—देता हूँ
दयाम् अर्हति—दया योग्य है
दातुम् अर्हति—देना चाहिये
दारुणः—भयानक
दाशरथिः—दशरथ का लड़का
दास्यति—देगा
दिनम्—दिन, दिवस
दिनकृत्यानि—दिन के काम
दिष्ट्या—अहो भाग्य कि
दिशा—दिशा
दीक्षा—दीक्षा
दीनः—दीन
दीर्घः—लंबा
दुःखितः—दुःखी
दुष्टः—दुष्ट
दूतः—दूत
दूरे—दूर
दृश्यते—देखने में आता है
दृश्यम्—दिखावा
दृष्ट्वा—देख कर
देवः—महाराज
देशः—देश
देवालयः—मंदिर
द्रष्टव्यः—देखने योग्य
द्रष्टुकामः—देखने की कामनावाला
द्रष्टुम्—देखने के लिये
द्वन्द्वम्—कुश्ती, द्वन्द्वयुद्ध

सं. - हिं.

द्वारम्—द्वार
द्विजः—द्विज
द्वितीयः—दूसरा
द्वौ अपि—दोनों ही

ध

धन-धान्यम्—धनधान्य
धनाध्यक्षः—खजाँची
धनुः—कमान
धन्यः—धन्य
धवलः—सफ़ेद
धर्मः—धर्म
धर्मरहितः—अधर्मी
ध्वजः—झंडा
धारयति—पहिनता है

न

न खलु ?—शायद ?
नक्षत्रम्—तारा
नगरी—नगर
नदी—नदी
नमति—प्रणाम करता है
नमः—नमस्कार !
नमस्कृत्य—प्रणाम कर के
नश्यति—नाश होता है
नानादेशाः—अनेक देश
नानाविधः—नाना प्रकार का
नाम—नाम
नारी—नारी
नारीवधः—स्त्री हत्या
निजकुलम्—अपना कुल
नित्यम्—नित्य
निद्रा—निद्रा

सं. - हिं

निधाय—रख कर
निनादितः—बजता
निरर्गलीकृत्य—बेड़ी निकाल कर
निर्गमनम्—बाहर निकलना
निर्जितः—जीता गया
निर्विघ्नः—विघ्नरहित
निर्विघ्नता—विघ्नरहिता
निर्वृत्तः—समाप्त हुआ
निवारणीयः—दूर हटाने योग्य
निवासिनः—रहनेवाले
निवेदनीयम्—खबर देने योग्य
निवेदनार्थम्—खबर देने के लिये
निवेशः—निवास
निःशेषम्—निःशेष
निःशङ्कम्—बेशक
निष्कण्टकः—निर्भय
निहितः—रखा हुआ
नृपः—राजा
नेत्रम्—आंख
न्यासः—अमानत

प

पक्षिणः—पंखी
पठति—पढ़ता है
पतति—गिरता है
पतिव्रता—पतिव्रता
परंतु—परंतु
परमदारुणः—परमकठोर
परमहर्षितः—बहुत प्रसन्न
परस्तात्—उस पार
परस्परः—परस्पर
पराक्रमः—पराक्रम
परिकीर्तितः—वर्णन किया गया

सं. हिं.

परिवारः—परिवार
परिसरः—पड़ोस
पर्णम्—पत्ता
पश्चिमायाम् दिशायाम्—पश्चिम दिशा में
पश्यति—देखता है
पाठशाला—पाठशाला
पाणिः—हाथ
पात्रम्—पात्र
पार्श्वतः } —बाजू में
पार्श्वे }
पिता—बाप
पितुः समीपम्—पिता के समीप
पिपासा—प्यास
पिहितः—बंद
पीडयति—पीड़ा देता है
पीडयितुम्—पीड़ा देने के लिये
पुत्रः—बेटा
पुत्रयोः अर्थे—[दो] लडकों के लिये
पुनरपि—फिर
पुरस्तात्—आगे
पुरा—पहले
पुरी—नगर
पुरोहितः—पुरोहित
पुस्तकम्—पुस्तक
पुष्कलः—बहुत
पूजयति—पूजा करता है
पूजा—पूजा
पूरणम्—तैयार करना
पूर्वजः—बड़ों में से एक
पूर्वम्—पहले
पूर्ववत्—पहले जैसा

सं. हिं.

पूर्वस्याम् दिशायाम्—पूर्व दिशा में
पृच्छति—पूछता है
पृष्ठतः—पीछे
पृष्ठम्—पीठ
पौराः—पुरवासी
प्रकीर्णः—बिखरा हुआ
प्रक्षिप्तः—फेंका हुआ
प्रजाः—प्रजा
प्रतिगृह्य—स्वीकार कर के
प्रतिग्रहः—ग्रहण करना
प्रतीच्छ—ग्रहण कर
प्रतिज्ञा—प्रतिज्ञा
प्रतिज्ञा-भङ्गः—प्रतिज्ञा भंग
प्रतिभाषते—उत्तर देता है
प्रत्यैक्षत—प्रतीक्षा की
प्रदक्षिणीकृत्य—फेरा दे कर
प्रदानम्—दान
प्रभातकरणीयानि—प्रभात का काम
प्रभातकालः—प्रभात
प्रभूतः—बहुत
प्रभृति—(से) ले के
प्रमाणम्—प्रमाण
प्रमुखः—मुख्य
प्रयच्छति—देता है
प्रवर्तयति—प्रवृत्त करता है
प्रवीणः—कुशल
प्रवेशः—प्रवेश
प्रष्टव्यः—पूछनेका
प्रसन्नः—प्रसन्न
प्रसीदति—प्रसन्न होता है
प्रस्थानम्—चल निकलना
प्रस्थितः—चल दिया

सं. हिं.

प्रहृष्टः—खुश
प्राङ्गणम्—आँगन
प्राणहरः—प्राणनाशक
प्रादुरासीत्—प्रगट हुआ
प्राप्य—प्राप्त कर
प्राप्तः—आया हुआ
प्रासादः—राजमंदिर
प्रियः—प्यारा
प्रीतिः—प्रीति
प्रेषयति—भेजता है
प्रेषितः—भेजा गया

फ

फलकः—ढाल

ब

बद्धाञ्जलिः—हात जोड़ा हुआ
बद्ध्वा—जोड़कर
बलम्—शक्ति
बलवान्—मज़बूत
बहवः वृक्षाः—बहुत पेड़
बहिः—बाहर
बहुमूल्यः—बहुमूल्य
बहुः—बहुत
बाढम्—हाँ, अच्छा
बाणः—बाण
बांधवः—संबंधी जन
बालकः—बालक
बालः—बच्चा
बाल्यात् प्रभृति—बचपन से

भ

भक्षयति—खाता है
भगवन्—हे महाराज!

सं. हिं.

भगवान्—भगवान
भग्नः—तोड़ा हुआ
भयम्—भय, डर
भर्ता—पति
भयानक—भयानक
भवति—होता है
भवद्भिः—आप महाशयों से
भवान्—आप
भविष्यति—हो जायगा
भार्या—जोरू, पत्नी
भार्ये भजेताम्—विवाह करें
भाषते—बोलता है
भास्करः—सूरज
भीतः—डरा हुआ
भूमिः—पृथ्वी; फर्श
भूषितः—सजा हुआ
भेदनम्—तोड़ना
भोः राजन्—हे राजा
भ्राता—भाई

म

मङ्गलवादनम्—मंगल का बाजा
मञ्जूषा—पेटी
मतिः—इच्छा, मन
मत्तः—मस्त
मधुरः—मधुर
मध्ये—बीच में
मन्त्री—मंत्री, वज़ीर
मन्त्रपूर्वकम्—मंत्र पढ़ कर
मन्त्रपूतः—मंत्रों से पवित्र किया हुआ
मन्दिरम्—मंदिर
मन्यते—समझता है
मम—मेरा

सं. हिं.

मस्तकम्—शिर
महान्—महान
महर्षे—हे महर्षि!
महात्मनः—महात्मा का
महाबलः—महाबलवान्
महामुनिः—महर्षि
महाराज—हे महाराज
मा—मत
माता—माँ
मातापितरौ—माँबाप
माधुर्यम्—सुंदरता
मा मैवम्!—नहीं नहीं!
मारयते-मारयति—मारता है
मारयेयम्—मैं मारूं
मार्गः—मार्ग
मिथः जल्पन्ति—आपसमें बोल चाल (करते हैं)
मिथ्या—झूटा (वि.)
मिथ्याप्रतिज्ञः—असत्यवचनवाला
मुकुटः—मुकुट
मुखम्—मुख
मुनिः—मुनि
मृगया—शिकार
मृतः—मृत
मे—मुझ को, मेरा
मोक्तुम्—छोड़ने के लिये
मोघः—व्यर्थ
मौनम्—मौन
मौर्वी—कमान की डोरी

य

यच्छति—देता है
यज्ञः—यज्ञ

सं. हिं.

यज्ञवाटः—यज्ञ का घेरा
यज्ञसमृद्धिः—यज्ञ का ठाठ, धूमधाम
यज्ञोपसदनम्—यज्ञ का स्थान
यतते—प्रयत्न करता है
यतः—क्योंकि
यतिष्यते—प्रयत्न करेगा
यत्र—जहाँ
यथान्यायम्—उचित रीति से
यथागतम्—जैसा आया था वैसा
यथेष्टम्—इच्छा के अनुसार
यदा—जब
यदि—जो, यदि, अगर
यदि एवम्—जो ऐसा है
यवीयान्—छोटा
यः—जो
याति—जाता है
यादृशः—जिस प्रकार का
युक्ते मुहूर्ते—नियत मुहूर्त पर
युद्धम्—युद्ध
युद्धम् कर्तुम्—लढने के लिये
युवाम् रक्षतम्—तुम दोनों रक्षा करो
युष्माभिः सह—आप के साथ
योग्यः—योग्य, लायक

र

रक्षणम् कुरु—रक्षा करो
रक्षति—रक्षा करता है
रक्षितः—रक्षा किया हुआ
रक्षिष्यति—रक्षा करेगा
रचना-विशेषः—सुरचना
रज्जुः—रस्सी
रथः—रथ

सं. – हिं.	सं. – हिं.
रमणीयः रम्यः } —रमणीय	वरयते—वरना चाहता है
रम्यमूर्तिः—रमणीक मूर्ति	वर्तते—होता है
राक्षसः—राक्षस	वर्धयति—बढ़ाता है
राजचिह्नानि—राजचिह्न	वर्धयिष्यति—बढ़ायेगा
राजन्!—हे राजा	वसति—रहता है
राजपथः—राजमार्ग	वस्त्रम्—वस्त्र, कपड़ा
राज-पुत्रः—राजपुत्र	वा—या
राजप्रवेशः—राजप्रवेश	वस्तूनि—चीज़ें, वस्तु
राज्यम् करोति—राज्य करता है	वाङ्निश्चयः—वाग्दान
राजा—राजा	वाञ्छितम्—कामना
राजानम्—राजा को	वामतः—बाईं ओर
रात्रिः—रात	विघ्नकरः—विघ्न करनेवाला
रुधिरम्—रक्त	विजेष्यते—विजयी होगा
रूपम्—रूप	विद्धः—छेदा हुआ
रोचते—पसंद है	विद्यते—है
ल	विद्या—विद्या
लभते—प्राप्त करता है	विदितः—विदित
लीलया—आसानी से	विधिः—ब्रह्मा
लोक-विश्रुतः—लोक प्रसिद्ध	विधिपूर्वकम्—विहित रीति से
व	विना—सिवाय
वक्तव्यः—बतलाने योग्य	विनाशयति—उजाड़ करता है
वचनम्—भाषण, वचन	विमुखीभूतः—विमुख हुआ
वत्स—हे बच्चा	विवाहः—विवाह
वत्स्यति—ठहरेगा	विवाहपर्यन्तः—विवाह तक
वदति—बोलता है	विवाहपूर्वगः—विवाह के पहले का
वदनम्—चेहरा	विविक्तः—एकांत
वधूः—वधू	विविधानि—नाना प्रकार के
वन्दनार्थम्—वंदन करने के लिये	विशेषतः—विशेष कर के
वनम्—बन	विषण्णः—उदास
वनवासी—बन में रहनेवाला	विस्मयते—आश्चर्यमें है
वरः—वर	विस्मितः—आश्चर्यमें खड़ा हुआ
	वीर्यम्—बल

सं. – हिं.
वृक्षः—वृक्ष
वृण्वन्ति—वरने की इच्छा करता है
वृत्तम्—समाचार
वृत्तान्तः—समाचार
वृद्धः—बूढा
वेदाध्ययनम्—वेद का अध्ययन
वेदशास्त्राणि—वेद और शास्त्र
वेदी—वेदी
वेदीम् परितः—वेदी के चारों तरफ़
वैष्णवः—विष्णु का
व्यतीतः—बीत चुका
व्याकरणम्—व्याकरण
व्रजति—जाता है
व्रत-भङ्गः—व्रत का भंग
व्रतम्—व्रत

श

शक्नोति—शक्तिमान् है
शक्तः—शक्तिमान्
शङ्का—शंका
शत्रुः—शत्रु
शब्दः—शब्द, आवाज़
शरीरम्—शरीर
शाखा—शाखा
शाला—पाठशाला
शासनम्—आज्ञा
शिक्षते—सीखता है
शिखरम्—चोटी
शिरोवस्त्रम्—फेटा
शीघ्रम्—शीघ्रता से
शीघ्रकोपः—शीघ्रक्रोधी
शीर्षम्—सिर
शुभम्—शुभ

सं. – हिं.

शुभे मुहूर्ते—शुभ मुहूर्त पर
शूरः—शूर
शृणु—सुनो
शैवः—शिव का
शोभनः—शोभनीय
शोभा—शोभा
श्यामलः—साँवला
श्रुत्वा—सुनकर
श्रूयताम्—सुन लीजिये
श्वः—कल

ष

षट्—छः

स

सः—वह
सङ्गमः—संगम
सचिवः—अधिकारी
सज्जः—तैयार
सज्जनः—सत्पुरुष
सत्यप्रतिज्ञः—वचन का सच्चा
सन्ति—हैं
संतुष्टः—प्रसन्न
संधानम्—निशाना
संधाय—रख कर
सन्ध्यावन्दनम्—संध्यावंदन
सन्ध्याकालः—शाम, संध्या
सपरिवारः—परिवार के साथ
सबान्धवः—बंधुओं के साथ
सभार्यः—स्त्री सहित
समग्रम्—सारा, सब
समर्थः—समर्थ
समागतः—आया हुआ
समागमः—मिलाप

सं. - हिं.	सं. - हिं.
समानीय—ला कर	सिक्तः—छिड़का हुआ
समाप्तः—समाप्त	सिञ्चति—छिड़कता है
समाहितः—सावधान	सिंहासनम्—सिंहासन
समीपम्—पास	सुखी—सुखी
समुपस्थितः—समीप आया हुआ	सुखेन—सुख से
संपन्नः—आबाद	सुचरितव्रतः—अच्छी चालवाला
संप्रदायः—चाल, रीत	सुपरिचितः—अच्छे परिचयवाला
संप्रवर्तितः—आरंभ हुआ	सूर्यः—सूरज
संबन्धः—संबंध	सैन्यम्—लश्कर
संभाराः—तैयारियाँ	सोपानम्—सीढ़ी
संभावितः—सन्मान किया गया	सौम्यः—शांत स्वभाववाला
संभ्रमः—घबड़ाहट	स्कन्धः—[पेड़का] धड़
सर्वः—सब	स्तम्भः—खम्भा
सर्व-विनाशः—सर्वनाश	स्थितः—खड़ा हुआ
सर्वस्य—सब का	स्नेह-संयुक्तः—प्रेमपूर्ण
सर्वे—सब	स्नानम्—स्नान
सर्वेषाम्—सब का	स्पृशति—छूता है
सलिलायुतः—जलवाला	स्फटिकमयः—बिलौर का बना हुआ
संशयः—शंका	स्वच्छम्—स्वच्छ
ससंभ्रमः—घबड़ाया हुआ	स्वधर्मः—स्वधर्म
संस्कारः—संस्कार	स्वयम्—आप
संस्थाप्य—खड़ा कर के	स्वयं एव—आप ही
सह—साथ	स्वागतम् ते—महाराज स्वागत
सहधर्मचारिणी—धर्मपत्नी	स्वीकृत्य—स्वीकार करके
सहसा—जल्दी से	ह
सहर्षम्—हर्ष के साथ	हतः—मरा हुआ
सहायः—सहायक	हनिष्यति—मार डालेगा
सहितः—सहित,-साथ	हर्षितः—प्रसन्न
सहोदरः—सगा भाई	हस्तप्रक्षेपात्—हाथकी क्रियासे
सा—वह	हस्तः—हाथ
साध्वी—सुंदर	हारः—हार
सापत्नः—सौतेला	हितम्—भलाई
साहाय्यम्—सहायता, मदद	ह्रस्वः—छोटा

